The image features a large, stylized green silhouette of a human head in profile, facing left. The interior of the head is filled with a textured green pattern and contains several icons: a large puzzle piece with a white silhouette of a person, a gear, and a dotted line forming a circular path. The background is white with decorative elements: a pink rounded rectangle at the top right, a black horizontal bar, a red gear, and a green gear. At the bottom left, there is a grid of small black squares. At the bottom right, there are more gears, including a red one and a green one, and a dotted line.

**Diagnoza edukacji
obywatelskiej w Polsce.**
Bariery rozwoju i dobre praktyki

**Diagnoza edukacji
obywatelskiej w Polsce.**
Bariery rozwoju i dobre
praktyki

Warszawa, 2022

Autorzy :
Natalia Żywczyk
Michał Wochniak

Finansowane ze środków otrzymanych z Narodowego Instytutu
Wolności - Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego
w ramach Programu Wspierania Rozwoju Uniwersytetów Ludowych
na lata 2020-2030

**KOMITET
DO SPRAW
POŻYTKU
PUBLICZNEGO**

Program
Wspierania Rozwoju
Uniwersytetów Ludowych
na lata 2020-2030
**Uniwersytety
Ludowe**

Spis treści

Wstęp.....	4
Diagnoza edukacji obywatelskiej w Polsce.....	10
Reforma systemu edukacji i rządowe dokumenty strategiczne	12
Miejsce edukacji obywatelskiej w systemie oświaty	14
Edukacja obywatelska dorosłych	21
Doskonalenie zawodowe i wsparcie nauczycieli	25
Wiedza obywatelska młodych	31
Bariery rozwoju i największe wyzwania edukacji obywatelskiej w Polsce	34
Samorząd uczniowski	36
Podstawa programowa i podręczniki szkolne	37
Kształcenie zawodowe i przygotowanie nauczycieli do pracy w zawodzie	45
Uwarunkowania historyczne	49
Podsumowanie najważniejszych barier i trudności:	52
Jak wzmocnić postawy obywatelskie? Rekomendacje	55
Środowisko szkolne i kadra nauczycielska	56
Świadomi nauczyciele wsparci przez państwo	60
Istotna rola samorządu szkolnego	62
Jak budować kapitał społeczny?	64
Dobre praktyki na przykładzie innych państw	71
Rola NGO w kształtowaniu kompetencji obywatelskich	77
Działania w społeczności lokalnej – wzmocnianie tożsamości	80

Problemy NGO na przykładzie współpracy ze szkołami	55
Rekomendacje	88
Polecane materiały o edukacji obywatelskiej.....	91
Podsumowanie.....	95
Bibliografia	134

Wstęp

Edukacja obywatelska to podstawa demokracji. Jeżeli jest powszechna i działa prawidłowo, tworzy ze społeczeństwa obywateli, czyli osoby gotowe do aktywnego uczestnictwa w życiu publicznym. Wykazuje bezpośredni związek z typem ustroju politycznego, społecznością, kulturą i tradycją, dlatego różni się w państwach demokratycznych i autorytarnych. Pojęciem szerszym jest demokracja partycypacyjna. Obejmuje nie tylko przygotowanie do udziału w podstawowych, oczywistych procedurach (np. głosowanie), ale także dodatkowe działania, do których należy podejmowanie inicjatyw oddolnych czy nawet współzadanie. Podstawą zarówno edukacji obywatelskiej, jak i partycypacyjnej jest kształcenie obywateli do wypełniania tych zadań.

Według zalecenia Rady Unii Europejskiej kompetencje obywatelskie to **„zdolność działania jako odpowiedzialni obywatele oraz pełnego uczestnictwa w życiu obywatelskim i społecznym, w oparciu o rozumienie pojęć i struktur społecznych, gospodarczych, prawnych i politycznych, a także wydarzeń globalnych i zrównoważonego rozwoju”¹**. Należą

¹ Zalecenie Rady z dnia 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie. Tekst mający znaczenie dla EOG (Dz. Urz. UE. C Nr 189/01).

do ośmiu kompetencji kluczowych i dotyczą działania z innymi ludźmi we wspólnej sprawie i dla wspólnego dobra oraz zrównoważonego rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. Wyrażają się poprzez poszanowanie praw człowieka, różnorodności kulturowej i społecznej oraz równości płci, traktowanych jako fundament demokracji. Odnoszą się również do aktywnego udziału w życiu politycznym, zainteresowania wydarzeniami społeczno-gospodarczymi komunikacją międzykulturową w celu przezwyciężenia uprzedzeń oraz gotowością do rozmów bez barier².

Wyniki badań dotyczące kompetencji obywatelskich Polaków nie są optymistyczne, chociaż poprawiają się z roku na rok. Widoczne jest osłabione zaufanie do instytucji państwa, a także do siebie nawzajem. Ma to bezpośrednie przełożenie na poziom kapitału społecznego oraz Produktu Krajowego Brutto (PKB) niższe, niż w krajach Europy zachodniej. Od lat obserwuje się małe zainteresowanie inicjatywami oddolnymi, udziałem w działaniach wolontaryjnych i czytelnictwem gazet, co finalnie przekłada się na niską frekwencję wyborczą. Wydarzenia

² Ibidem.

związane z napaścią zbrojną Rosji na Ukrainę, zapoczątkowane w lutym 2022 r., przyczyniły się do narodowej aktywizacji tak naprawdę wszystkich grup społecznych. Jednak temat wojny z tygodnia na tydzień coraz bardziej schodzi na dalszy plan i jest zastępowany innymi problemami, jak np. inflacja powodująca znaczny wzrost kosztów życia. Nie od dziś wiadomo, że społeczeństwo jednoczy się najbardziej i tworzy wspólną linię frontu w przypadku zagrożeń, sytuacji nieprzewidywanych i katastrof. Jednak na co dzień Polacy wykazują niskie zainteresowanie sprawami publicznymi oraz zaangażowaniem w życie polityczne. W bardzo dużym stopniu ww. problem dotyczy osób młodych, o których czytamy w raporcie sporządzonym przez Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS):

„najmniejsze zasoby kapitału stowarzyszeniowo-obywatelskiego ma młodzież, największe osoby czterdziesta i pięćdziesięcioletnie: doświadczone życiowo i wciąż aktywne (także w pracy)”³.

³ https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_133_08.PDF, dostęp dnia 8.08.2022 r., CBOS, *Stowarzyszeniowa-obywatelski kapitał społeczny*. Komunikat z badań nr BS/133/2008, Warszawa 2008 r., s. 17.

Potwierdzają to także badania w zakresie poszukiwania odpowiedzi na pytanie: „Co to znaczy być obywatelem?”. Wynika z nich, że młodzież kojarzy te pojęcie ze znajomością historii własnego państwa, dbaniem o dobre imię ojczyzny czy gotowością do obrony państwa w przypadku wojny i wstąpieniem do wojska. Co ciekawe, wspomniana gotowość wymieniana jest znacznie częściej wśród młodzieży polskiej niż wśród jej rówieśników w państwach zachodniej Europy. Zachowania takie jak udział w protestach, zaangażowanie w oddolne inicjatywy, akcje związane z ochroną środowiska czy obroną praw człowieka są znacznie rzadziej wymieniane jako te, które świadczą o byciu dobrym obywatelem. Inne badania, omówione szczerzej w dalszej części raportu wskazują, że polska młodzież znacznie lepiej radzi sobie w testach wiedzy niż w praktycznym rozumieniu przekazywanych treści, debacie czy samodzielności w działaniu. Jednym z powodów takiego stanu rzeczy jest sposób nauczania, skupiony na przekazywaniu wiedzy i ocenianiu jej. Młodzież nabywa wiedzę o demokracji i byciu obywatelem, jednak nie jest nauczana o formach uczestnictwa w życiu obywatelskim i aktywności obywatelskiej. Nie bez znaczenia jest rola organizacji pozarządowych (NGO)

inicjujących działania, dzięki którym młode osoby mogą poznawać kompetencje obywatelskie od środka - przez obecność, decydowanie oraz współdziałanie, z pominięciem teorii i wiedzy książkowej.

W raporcie przedstawiono diagnozę edukacji obywatelskiej w Polsce. Porównano jej niektóre elementy na tle państw Europy. Omówiono system edukacji dzieci, młodzieży i dorosłych, ze szczególnym naciskiem na przedmioty dotyczące kształcenia obywatelskiego. Podjęto także próbę wskazania największych barier rozwoju edukacji obywatelskiej w Polsce oraz zaprezentowano przykłady dobrych praktyk z innych krajów i rekomendacje działań. W dokumencie podkreślono istotną rolę NGO, które już dawno temu zauważyły potrzebę aktywizacji społeczeństwa i kształcenia przez działanie.

Diagnoza edukacji obywatelskiej w Polsce

Zgodnie z art. 62 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.⁴ „**Obywatel polski ma prawo udziału w referendum oraz prawo wybierania Prezydenta Rzeczypospolitej, posłów, senatorów przedstawicieli do organów samorządu terytorialnego, jeżeli najpóźniej w dniu głosowania kończy 18 lat**”. Ostatnie wybory prezydenckie odbyły się w 2020 r. Frekwencja wyborcza wynosiła nieco poniżej 70% (w pierwszej turze zagłosowało 64,51%, a w drugiej 68,18%). O ile jest to jeden z najwyższych wyników w historii wolnych wyborów głowy państwa, to dane dotyczące frekwencji w wyborach do Sejmu i Senatu, Parlamentu Europejskiego (**PE**) czy wyborach samorządowych prezentują się gorzej. W wyborach do PE w 2019 r. zagłosowało 45,68% uprawnionych Polaków. W wyborach samorządowych w 2018 r. głos oddało 48,83% uprawnionych⁵. Według komunikatu CBOS w największych aglomeracjach ponad jedna piąta wyborców głosowała nie wiedząc nic **lub** niewiele o kandydatach,

⁴ Tekst jedn.: Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.

⁵ <https://pkw.gov.pl/wybory-i-referenda/wybory-samorzadowe-i-referenda-lokalne/wybory-sa-morzadowe-w-2018ampnbspr>, dostęp dnia 10.08.2022 r.

na których oddawała głos⁶. Przedstawione dane skłaniają do refleksji na temat tego, jak funkcjonuje system edukacji obywatelskiej w Polsce.

Reforma systemu edukacji rządowe dokumenty strategiczne

We wrześniu 2017 r. przeprowadzono w Polsce reformę systemu oświaty, w wyniku której zlikwidowano gimnazja i wprowadzono ośmioletnią szkołę podstawową, czteroletnie liceum i pięcioletnie technikum oraz szkoły branżowe w miejsce szkół zawodowych. Choć reforma miała wielu przeciwników i budziła wątpliwości⁷, to z badań CBOS z 2018 r. wynika, że zdaniem 52% Polaków była potrzebna⁸.

Dokumentem rządowym przyjętym w 2013 r., traktującym o roli edukacji obywatelskiej i potrzebie jej wzmocnienia, jest „Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego Polski do roku 2020” .

⁶ <https://cbos.pl/PL/publikacje/raporty.php>, dostęp dnia 15.08.2022 r., CBOS, *Decyzje wyborcze w wyborach samorządowych 2018 r.*, Komunikat z badań nr 11/2019, Warszawa 2019 r., s. 11

⁷ <https://edu.news.pl/badania-i-debaty/opinie/3740-ocena-reformy-edukacji>, dostęp dnia 15.08.2022 r.

⁸ https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_122_18.PDF , dostęp dnia 16.08.2022 r., CBOS, *Ocena systemu edukacji po roku od wprowadzenia reformy*, Komunikat z badań nr 122/2018, Warszawa 2018 r., s. 10.

Jednym z priorytetów Strategii jest „wspieranie edukacji formalnej w zakresie metod nauczania sprzyjających kooperacji, kreatywności i komunikacji oraz rozwijanie demokratycznej kultury szkoły”⁹.

Do najważniejszych dokumentów rządowych dotyczących systemu edukacji należy również Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju „Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności”. Jako jeden z kierunków interwencji w ramach celu 11 - „wzrost społecznego kapitału rozwoju” przyjmuje „**przygotowanie i wprowadzenie programu edukacji obywatelskiej na wszystkich poziomach edukacji, w perspektywie uczenia się przez całe życie**”, który będzie realizowany m.in. poprzez „**przygotowanie wdrożenie programu kształcenia i doskonalenia nauczycieli, przygotowującego do prowadzenia zajęć z tego zakresu oraz przygotowanie odpowiednich narzędzi edukacyjnych dla uczniów**”. Przewiduje również, że w celu 3 - „poprawa dostępności i jakości edukacji na wszystkich etapach oraz podniesienie konkurencyjności nauki” do kierunków interwencji należy „**Podnoszenie jakości edukacji**”

⁹<https://bip.mkidn.gov.pl/pages/polityka-wewnetrzna-izagraniczna/strategia-rozwoju-kapitalu-spoecznego-2020.php>, dostęp dnia 8.10.2022 r.

poprzez zorientowanie na efekty uczenia się, w szczególności w zakresie kluczowych kompetencji, a także personalizację nauczania oraz ewaluację pracy szkół i placówek", które nastąpi w szczególności poprzez „wzmocnienie roli edukacji obywatelskiej, kulturalnej i medialnej, ekonomicznej oraz edukacji na rzecz zrównoważonego rozwoju w programach szkolnych oraz pobudzanie współpracy między szkołami i instytucjami zewnętrznymi”¹

Miejsce edukacji obywatelskiej w systemie oświaty

Edukacja obywatelska w ujęciu pedagogicznym to koncepcja, która zakłada, że podstawowe zadanie wychowania polega na wdrażaniu do pełnienia funkcji obywatelskich. Jej rolą jest także zapoznanie z obowiązkami i prawami wyznaczonymi przez ustawodawstwo państwowe¹¹. W obszarze edukacji obywatelskiej działania edukacyjne skupiają się zazwyczaj wokół przekazywania wiedzy na temat praw obowiązków obywatelskich. Jej drugim ważnym zadaniem jest aktywizowanie do samoorganizowania się oraz działania w życiu społecznym.

¹⁰ Ibidem, s. 85.

¹¹ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/edukacja-obywatelska;3896550.htm> l, dostęp dnia 2.09.2022 r.

Punktem wyjścia do świadomej, odpowiedzialnej aktywności obywatelskiej jest znajomość podstawowych zasad związanych z funkcjonowaniem państwa oraz znajomość własnych praw i obowiązków względem niego¹².

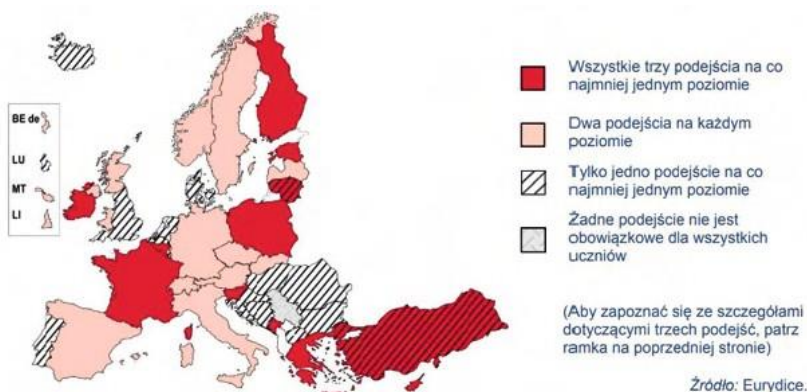
Przedmiot „edukacja obywatelska” nie jest typowym przedmiotem szkolnym. Bywa definiowany w kategoriach kompetencji społecznych i obywatelskich, co sprawia, że jest powiązany z wieloma przedmiotami w obrębie całego programu nauczania. Tym samym edukacja obywatelska nie jest włączana do krajowych programów nauczania w taki sam sposób jak inne przedmioty, co stanowi spore wyzwanie. W krajach europejskich stosuje się trzy podejścia do nauczania edukacji obywatelskiej, tj.: nauczanie w formie odrębnego przedmiotu, nauczanie w połączeniu z innymi przedmiotami (wybranymi) lub nauczanie międzyprzedmiotowe, jako cel edukacyjny każdego nauczyciela.

Edukacja obywatelska stanowi obowiązkowy, odrębny przedmiot (począwszy od szkoły podstawowej) w Belgii, Estonii, Francji i Finlandii. Nauka tego przedmiotu trwa najdłużej we Francji i wynosi aż 12 lat. Dla porównania w Polsce jest

¹² A. Piejka, *Edukacja obywatelska jako istotny obszar wychowania dla pokoju* [w:] *Studia z teorii wychowania*, t. XI, nr 4(33), 2020 r., s. 119.

to zaledwie połowa tego czasu. Chorwacja, Turcja i Cypr to kraje w których edukacja obywatelska trwa najkrócej - obejmuje zaledwie jedną klasę na cały etapie kształcenia¹³.

Rysunek 1.1. Podejście do nauki edukacji obywatelskiej w państwach Europy

Źródło: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e0f2801c-184c-11e8-ac73-01aa75ed71a/language-en>, dostęp dnia 2.09.2022 r., Komisja Europejska, Europejska Agencja Wykonawcza ds. Edukacji i Kultury, Sigalas, E., De Coster, I., Citizenship education at school in Europe, 2017, Urząd Publikacji, 2019, <https://data.europa.eu/doi/10.2797/778483>, s. 13.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej w Polsce zakłada, że uczeń ma być wprowadzony

¹³ <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e0f2801c-184c-11e8-ac73-01aa75ed71a/language-en>, dostęp dnia 02.09.2022 r., Komisja Europejska, Europejska Agencja Wykonawcza ds. Edukacji i Kultury, Sigalas, E., De Coster, I., Citizenship education at school in Europe, 2017, Urząd Publikacji, 2019, <https://data.europa.eu/doi/10.2797/778483>, s. 13.

w świat wartości, w tym patriotyzmu i budowania relacji społecznych. W jej założeniu ważnym aspektem jest także „wzmacnianie poczucia tożsamości indywidualnej, kulturowej, narodowej, regionalnej i etnicznej”. Z tematem edukacji obywatelskiej wiąże się dodatkowo „kształtowanie postawy otwartej wobec świata i innych ludzi, aktywności w życiu społecznym oraz odpowiedzialności za zbiorowość”¹⁴. Na pierwszym etapie edukacyjnym w klasach 1-111 nauczanie odbywa się w sposób zintegrowany, co oznacza, że brak jest tu sztywnego podziału na przedmioty. W wymaganiach szczegółowych co do treści nauczania pojawia się pojęcie „edukacji społecznej”¹⁵. Jednym z jej założeń jest uczestnictwo dziecka w wyborach samorządu uczniowskiego w klasie i szkole. Na drugim etapie edukacyjnym, który obejmuje klasy IV-VIII, realizowany jest przedmiot „Wiedza o społeczeństwie” (WOS).

¹⁴ *Postawa programowa kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej* - Załącznik nr 2 do rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz. U. z 2017 r. poz. 356).

¹⁵ *Ibidem*.

Podstawa programowa zakłada, że ma charakter interdyscyplinarny, oparty na dorobku nauk społecznych i humanistycznych. Celem kształcenia w ramach WOS-u jest budowanie postaw obywatelskich i prospołnotowych uczniów. Prezentowane treści są oparte na koncepcji kręgów środowiskowych, zaczynając od pierwotnych grup społecznych, a kończąc na społeczności międzykulturowej. W wymaganiach szczegółowych pojawia się informacja, że uczeń klas IV-VIII powinien posiadać wiedzę na temat swojej najbliższej okolicy, w tym potrafić wskazać siedzibę władz lokalnych, znać zakres działań i sposób powoływania władz. Kończąc ten etap edukacji powinien wiedzieć, na czym polega demokratyczny charakter państwa polskiego i potrafić powiązać go z takimi pojęciami jak wolność słowa, wolne wybory, wolne media, konstytucja. Kończąc szkołę podstawową powinien wymienić organy władzy w Polsce, podać przykłady praw i obowiązków obywateli, a także wiedzieć, gdzie się zgłosić, kiedy nastąpi naruszenie jego praw. Zadaniem ucznia jest przyswojenie podstawowych zagadnień związanych ze wspólnotą europejską i wskazanie przykładów ważnych problemów współczesnej Polski¹⁶. W praktyce WOS jest

¹⁶ Ibidem.

realizowany dopiero w klasie VIII, w wymiarze dwóch godzin tygodniowo¹⁷.

W szkołach ponadpodstawowych do końca roku szkolnego 2021/2022 kontynuowana była nauka WOS-u w zakresie podstawowym lub rozszerzonym. Od 1 września 2022 r. przedmiot ten - w zakresie podstawowym - został zastąpiony nowym przedmiotem o nazwie „Historia i terażniejszość” (HiT), realizowanym w wymiarze 3 godzin tygodniowo w cyklu kształcenia. Edukacja obywatelska w obszarze kwestii ustrojowych, społecznych, prawnych i aksjologicznych jest obecna w podstawie programowej nowego przedmiotu w dziale zatytułowanym „Wiedza o podstawach życia społecznego”¹⁸.

Biorąc pod uwagę nauczanie edukacji obywatelskiej w krajach europejskich, jak podaje Eurydice, co do treści programowych, nie różni się znacznie pomiędzy poszczególnymi państwami. Powielane są podobne tematy i zagadnienia, oczywiście z uwzględnieniem różnic narodowościowych. Zazwyczaj

¹⁷<https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2018/03/pytania-i-od-powiedzi-dotyczace-nowej-podstawy-programowej-przedmiotu-wiedza-o-spoleczenstwie.pdf>, ORE, *Pytania i odpowiedzi dotyczące nowej podstawy programowej wiedzy o społeczeństwie*, dostęp dnia 15.09.2022 r.

¹⁸ <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/nowy-rok-szkolny-20222023>, dostęp dnia 15.09.2022 r.

kompetencje związane z rozwojem osobistym uczniów oraz interakcjami interpersonalnymi rozwijane są głównie na poziomie szkół podstawowych. Naukę myślenia krytycznego najczęściej prowadzi się na poziomie szkół średnich, a demokratyczne działania najczęściej realizuje się na poziomie szkół średnich drugiego stopnia¹⁹.

Do cech skutecznego przyswajania treści edukacji obywatelskiej, badacze zajmujący się jej tematem zaliczają aktywne, interaktywne, istotne, krytyczne oraz oparte na współpracy i uczestnictwie uczenie się. Edukacja obywatelska, która jest interdyscyplinarna, holistyczna i oparta na uczestnictwie wymaga podejścia ogólnoszkolnego. Jej elementem są zajęcia ponadprogramowe, dzięki którym uczniowie mają możliwość rozwijania umiejętności i wartości obywatelskich poprzez uczestnictwo w dobrowolnie wybranych przez siebie zajęciach. Wspomniane zajęcia mogą być prowadzone przez organizacje społeczne (np. NGO czy kluby młodzieżowe) i bazować

¹⁹ <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/6b50c5b0-d651-11e7-a506-01aa75ed71a1/language-pl/format-PDF>, dostęp dnia 2.09.2022 r., Komisja Europejska/EACEA/Eurydice, 2017. Citizenship Education at School in Europe - 2017 ..., s. 68.

na współpracy ze szkołami²⁰. Przykładami inicjatyw opartych na działaniu, które mogą pomóc w szerzeniu edukacji obywatelskiej może być praca metodą projektu, zajęcia włączające uczniów do pracy na rzecz lokalnej społeczności czy demokratyzacja życia szkoły z wykorzystaniem debaty²¹. Warto wspomnieć chociażby o działalności Fundacji Civis Polonus, której celem jest rozwijanie postaw obywatelskich umożliwiających jednostkom aktywne uczestniczenie w życiu publicznym. Fundacja tworzy programy aktywnej edukacji obywatelskiej na poziomie szkół i gmin.

Edukacja obywatelska dorosłych

Zadaniem edukacji obywatelskiej jest przygotowanie dzieci, młodzieży i dorosłych do świadomego udziału w życiu społecznym w warunkach zmieniającej się rzeczywistości. Doktor Anna Kławisiuć-Zduńczyk w badaniu dotyczącym realizowania edukacji obywatelskiej w instytucjach formalnej edukacji dorosłych, powołując się na diagnozy dotyczące indywidualnej

²⁰ Ibidem, I 76.

²¹ https://eu.l.ceo.org.pl/sites/eul.ceo.org.pl/files/edukacja_obywatelska_w_polsce.pdf, dostęp dnia: 15.09.2022 r. CEO, *Edukacja obywatelska w Polsce. Analiza aktualnej sytuacji, zidentyfikowanych potrzeb oraz szans i barier rozwoju*, s. 28-30.

aktywności obywatelskiej (Strategia wspierania rozwoju społeczeństwa obywatelskiego na lata 2009-2015) stwierdza, że wśród polskich obywateli można zauważyć niską świadomość obywatelską, charakteryzującą się brakiem aktywności oraz odpowiedzialności za wspólnotę. Wymienia także brak prowadzenia szerokiej edukacji obywatelskiej i niewielki zakres „otwartości” instytucji państwowych wobec obywateli w obszarze stanowienia polityki publicznej. Ponadto zwraca uwagę na niski poziom kapitału społecznego, mierzony deklaracjami zaufania społecznego do instytucji państwa, wzajemnego zaufania między instytucjami publicznymi i instytucjami obywatelskimi. W przeprowadzonym badaniu dokonała analizy statutów i misji szkół dla osób dorosłych świadczących edukację formalną pod kątem obecności treści dotyczących edukacji obywatelskiej i porównano zapisy tych dokumentów z ofertą edukacyjną badanych instytucji. Podała sprawdzeniu najważniejsze pod względem zasięgu działania instytucje edukacji dorosłych, świadczące edukację formalną. Z badania wyłączono szkolnictwo wyższe. Placówki objęte

badaniem²², uwzględniające w swoich statutach cele związane z promowaniem społeczeństwa obywatelskiego i upowszechnianiem edukacji obywatelskiej, w większości nie wdrażają ich w praktyce. Oznacza to, że zapisy w ich statutach mają charakter deklaracyjny. Zagadnienia dotyczące edukacji obywatelskiej są obecne tylko w szkołach dla dorosłych - liceach ogólnokształcących i technicach, co wynika z obowiązkowego programu nauczania WOS-u i przedmiotu uzupełniającego - historia i społeczeństwo dla słuchaczy, którzy nie realizują w zakresie rozszerzonym przedmiotu historia. Jak podkreśla autorka badania, w pozostałych ofertach kształcenia dorosłych edukacja obywatelska nie występuje²³.

Badaczki z Uniwersytetu Warszawskiego - doktor Marta Pietrusińska i doktor Monika Gromadzka²⁴ - dokonały analizy

²² tj.: TEB Edukacja - Ogólnopolska sieć szkół, Centrum Kształcenia Ustawicznego, Centrum Kształcenia Praktycznego, Zakład Doskonalenia Zawodowego, Towarzystwo Wiedzy Powszechnej, Centrum Nauki i Biznesu ŻAK Sp. z o.o., Studium Kształcenia Kadr, NOVA Centrum Edukacyjne, Cosinus - Bezpłatne szkoły dla dorosłych.

²³ A. Kławisiuc-Zduńczyk, *Realizowanie edukacji obywatelskiej w instytucjach formalnej edukacji dorosłych* [w:] *EDUKACJA ustawiczna DOROSŁYCH*, nr 2, 2018 r., s. 12.

²⁴ M. Pietrusińska, M. Gromadzka, *Edukacja obywatelska dorosłych w Warszawie - w stronę lokalności i aktywności* [w:] *Rocznik Andragogiczny*, t. 25, 2018 r., s. 116-124.

edukacji obywatelskiej dorosłych w oparciu o oficjalne dokumenty, strategie, programy i materiały informacyjne m.st. Warszawy, dotyczące m.in. budżetu partycypacyjnego i domów sąsiedzkich. Z przeprowadzonej przez badaczki analizy wynika, że koncepcja obywatelskiej edukacji dorosłych w Warszawie zakorzeniona jest w nurcie uczenia się w lokalnych społecznościach oraz na założeniach aktywnego obywatelstwa. Takie podejście jest ich zdaniem wykluczające, ponieważ głównymi odbiorcami działań edukacyjnych są już aktywni mieszkańcy, posiadający szanse uczestnictwa w takich inicjatywach, jak komisja dialogu społecznego czy współdecydowanie o budżecie miasta. W ocenie badaczek, jako że Warszawa ze względu na swoją przeszłość historyczną jest miastem ze *społecznością w budowie*, proponowane formy edukacji, a więc koncepcja oparta na uczeniu się w społecznościach lokalnych, nie ma szansy powodzenia w tego typu zbiorowości. W opinii badaczek proponowane rozwiązania lepiej sprawdzają się w sytuacji, kiedy jednostka może się utożsamiać i czuć więź z daną społecznością, najczęściej zamieszkującą niewielką przestrzeń, a jej członkowie skupieni są wokół podobnych wartości, celów czy interesów. Autorki

badania podkreślają, że odbiorcami są przede wszystkim osoby posiadające już w pewnym stopniu rozwinięte kompetencje obywatelskie. Przede wszystkim są to liderzy społeczności lokalnych, lokalni urzędnicy, członkowie NGO, którzy dzięki stworzonym przez rządzących możliwościom mogą włączyć się we współzarządzanie miastem. W zaproponowanych formach działań brakuje strategii docierania do osób o niskich kompetencjach obywatelskich, które powinny być głównymi odbiorcami edukacji obywatelskiej²⁵.

Doskonalenie zawodowe i wsparcie nauczycieli

Zgodnie z Kartą Edukacji Obywatelskiej i Edukacji o Prawach Człowieka Rady Europy „[...] państwa członkowskie powinny zagwarantować nauczycielom, innym pracownikom oświaty, liderom młodzieżowym i trenerom niezbędne przygotowanie wraz z ciągłym doskonaleniem oraz możliwościami rozwoju w zakresie edukacji obywatelskiej i edukacji o prawach człowieka. Zapewni to pozyskanie dogłębnej wiedzy i zrozumienie celów, zasad i właściwych dla tego rodzaju edukacji metod nauczania i uczenia się, jak również nabycie

²⁵ Ibidem, s. 116-124.

innych kluczowych umiejętności adekwatnych dla dziedziny w której uczą"²⁶. W wielu krajach europejskich istnieje rozdźwięk między oficjalną polityką, a deklaracjami dotyczącymi edukacji obywatelskiej i edukacji na rzecz praw człowieka i rzeczywistą praktyką w szkołach. Sondaż przeprowadzony przez Eurydice wykazał, że pomimo iż edukacja obywatelska coraz częściej znajduje należne sobie miejsce w szkolnych programach nauczania, to tylko w niektórych państwach stanowi składową część procesu kształcenia nauczycieli²⁷.

Ośrodek Rozwoju Edukacji (ORE) opublikował na mocy umowy z Radą Europy materiały mające pomóc nauczycielom w prowadzeniu edukacji nauczycielskiej i edukacji na rzecz praw człowieka. Publikacja ta ma pomóc w realizacji nadrzędnego celu programu Rady Europy z zakresu edukacji obywatelskiej i edukacji na rzecz praw człowieka - „Życ i uczyć się w demokracji”. Jej celem jest podnoszenie możliwości

²⁶ http://bc.ore.edu.pl/Content/467/Charterpocket_POL.pdf, dostęp dnia 15.09.2022 r., *Karta Edukacji Obywatelskiej i Edukacji o Prawach Człowieka Rady Europy*, s. 13.

²⁷ http://www.bc.ore.edu.pl/Content/708/edukacja+obywatelska_13+marca.pdf, dostęp dnia 16.09.2022 r., ORE, *Edukacja obywatelska i edukacja na rzecz praw człowieka jako zadanie wszystkich nauczycieli. Opis kompetencji nauczycielskich i sposobów ich rozwijania*, Warszawa 2012 r., s. 9.

doskonalenia zawodowego nauczycieli w zakresie edukacji w państwach europejskich oraz zwiększanie współpracy z przedstawicielami społeczeństwa obywatelskiego, ze szczególnym zwróceniem uwagi na społeczności lokalne i NGO. Rolą nauczycieli jest szerzenie wartości demokratycznych poprzez aktywne oparte na uczestnictwie nauczanie, co spotyka się z powszechnym uznaniem. Jak podkreślają autorzy, ze względu na pojawianie się nowych trendów społecznych, pogłębianie współzależności, szybki rozwój społeczności lokalnych i zmiany zachodzące na świecie, sukces działań edukacyjnych w zakresie edukacji obywatelskiej i edukacji na rzecz praw człowieka w znacznym stopniu zależy właśnie od nauczycieli oraz wychowawców²⁸.

Jak podkreśla Rada Europy w ramach działań na rzecz edukacji obywatelskiej kształcenie nauczycieli stanowi istotną sprawę. Polscy nauczyciele mogą podnosić swoje kompetencje w formie samokształcenia, wewnątrzszkolnego doskonalenia nauczycieli oraz doskonalenia instytucjonalnego. Eksperti zgłębiający temat ocenili, że ze względu na specyfikę edukacji obywatelskiej najlepszą formą doskonalenia nauczycieli w tym obszarze wydaje

²⁸ Ibidem, s. 5.

się być formuła wewnątrzszkolnego doskonalenia nauczycieli. Opiera się na integracji społeczności nauczycielskiej wokół wspólnych wizji, celów i zadań. Dla realizacji celów zwykle powoływane są zespoły zadaniowe, wybierani są liderzy zespołów przedmiotowych oraz koordynator. Ważne jest, aby nauczyciele współpracowali ze sobą nie tylko w obrębie jednej szkoły, ale również z innymi szkołami i instytucjami oświatowymi, a także korzystali z pomocy doradców, ekspertów czy edukatorów²⁹.

Środowisko nauczycieli, jak każda grupa zawodowa, gromadzi osoby o różnych poglądach, cechach osobowości, odmiennym spojrzeniu na rzeczywistość i o różnym nastawieniu wobec zmian i podnoszenia swoich kompetencji. Jak podaje profesor Grażyna Kosiba, badaczka z Akademii Wychowania Fizycznego w Krakowie, w związku ze zmianami integracyjnym i globalizacyjnymi, pojawiła się potrzeba przygotowania nauczyciela do uczestnictwa w rzeczywistości regionalnej,

²⁹ https://eul.ceo.org.pl/sites/eul.ceo.org.pl/files/edukacja_obywatelska_w_polsce.pdf, dostęp dnia: 15.09.2022 r., CEO, *Edukacja obywatelska w Polsce. Analiza aktualnej sytuacji, zidentyfikowanych potrzeb oraz szans i barier rozwoju*, s. 9.

międzykulturowej itd. W przeprowadzonym przez nią badaniu dotyczącym doskonalenia zawodowego nauczycieli na terenie Małopolski (225 losowo wybranych osób pracujących w szkołach różnych typów, na wsi i w różnej wielkości miastach), jedynie 6,7% respondentów uczestniczyło w kursach, warsztatach i innych tego rodzaju formach edukacji regionalnej. Nieco więcej - bo 10,8% ukończyło kursy, warsztaty dotyczące problematyki integracji europejskiej czy globalnej³⁰.

Przykładem instytucji wspierającej nauczycieli w rozwijaniu kompetencji związanych z edukacją obywatelską może być Centrum Edukacji Obywatelskiej (CEO) - instytucja oświatowa i NGO. Fundacja prowadzi działalność od 1994 r., a jej celem jest dążenie do poprawy jakości systemu oświaty, upowszechnianie wiedzy obywatelskiej, propagowanie praktycznych umiejętności postaw niezbędnych do budowania społeczeństwa obywatelskiego. Fundacja wspiera instytucje pracujące z dziećmi i młodzieżą, prowadzi nieodpłatne doskonalenie nauczycieli, poprawia jakość pracy szkoły, a także kształtuje postawy obywatelskie w społeczeństwie. Organizuje szkolenia i kursy

³⁰ G. Kosiba, *Doskonalenie zawodowe nauczycieli - kategorie, kompetencje, praktyka* [w:] *Forum oświatowe*, 2(47), 2012 r., s. 128.

internetowe dla kadr i dyrektorów szkół. Wspiera szkoły we wdrażaniu nowych metod nauczania i oceniania, opracowuje szkolne programy oraz podręczniki z zakresu edukacji obywatelskiej ekonomicznej, podaje propozycje zajęć pozalekcyjnych. Pomaga w rozwijaniu kompetencji nauczycieli przez organizowanie wyjazdów zagranicznych w celu poznania sposobów prowadzenia edukacji obywatelskiej w innych krajach³¹. Szkolenia w zakresie doskonalenia zawodowego nauczycieli prowadzi także wspomniany już ORE. Obejmowały dotychczas takie tematy jak: edukacja prawna w szkole, przeciwdziałanie mowie nienawiści, edukacja etyczna, kompetencje społeczne i obywatelskie w edukacji formalnej, aktywna szkoła i globalna odpowiedzialność, demokracja szkolna, edukacja obywatelska i edukacja o prawach człowieka, wielokulturowość w praktyce szkolnej³².

³¹ <https://ceo.org.pl/o-ceo/>, dostęp dnia 17.09.2022 r.

³² <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/6b50c5b0-d651-11e7-a506-01aa75ed71a1/language-pl/format-PDF>, dostęp dnia 2.09.2022 r., Komisja Europejska/EACEA/Eurydice, 2017. Citizenship Education at School in Europe - 2017 ..., s. 150.

Wiedza obywatelska młodych

W latach 1999-2001 na grupie 14-latków (28 krajów) i 17-latków (17 krajów) przeprowadzono badanie pod nazwą CIVED (ang. Civic Education Study), dotyczące wiedzy i postaw obywatelskich. Polska zajęła I miejsce w grupie 14-latków pod kątem wiedzy obywatelskiej, ale wypadła znacznie gorzej w obszarze rozumienia tekstów społeczno-politycznych i ekonomicznych³³. Co ciekawe, badanie powtórzono na starszej grupie wiekowej. Wykazało, że mamy najmniejszy przyrost wiedzy obywatelskiej spośród wszystkich badanych państw.

Kolejna edycja badania odbyła się wiosną 2009 r. pod nazwą Międzynarodowe Badanie Kompetencji Obywatelskich ICCS (ang. International Civic and Citizenship Study). Zostało przeprowadzone przez Instytut Badań Edukacyjnych na zlecenie Ministerstwa Edukacji i Nauki. Od czasu pierwszej edycji badania CIVED w Polsce zaszło wiele istotnych zmian społeczno-politycznych a także dotyczących systemu edukacji, m.in.:

³³ K. Koseła, *Nauka szkolna i działania obywatelskie*, [w:] *Edukacja obywatelska w działaniu*, (red.) A. Kordasiewicz, P. Sadura, Warszawa 2014 r., s. 85.

-
- ▶ reforma systemu oświaty z 1999 r., która istotnie zmieniła ustrój szkolny oraz treści edukacyjne i zapoczątkowała istnienie gimnazjów po VI klasie szkoły podstawowej;
 - ▶ wstąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004 r.;
 - ▶ kryzys polityczny w Polsce oraz kryzys ekonomiczny na świecie.

Badaniem objęto uczniów z 38 krajów świata (w tym 25 krajów europejskich, 6 krajów azjatyckich, 6 krajów Ameryki Łacińskiej i Nowej Zelandii). Podobnie jak poprzednio, jego celem był pomiar stopnia przygotowania uczniów do aktywnego udziału w życiu społecznym pełnieniu roli w społeczeństwie obywatelskim. Oprócz wiedzy i zrozumienia konkretnych zagadnień dotyczących demokracji społeczeństwa obywatelskiego, pod uwagę brana była także postawa obywatelska. Badaniem objęto także nauczycieli i dyrektorów szkół³⁴. Najlepsze wyniki odnotowano w Finlandii, Danii, Korei Południowej i Chinach. Polska zajęła VI miejsce. Najniższe wyniki odnotowano na Dominikanie, w Gwatemali, Paragwaju i Indonezji. W porównaniu do wyników badania CIVED,

³⁴ Ibidem, s. 88-91.

aż 11 krajów uzyskało gorsze wyniki, przy czym w grupie tej znalazła się także Polska. Podobnie jak w pierwszej edycji badania, polscy gimnazjaliści osiągnęli lepsze wyniki w zakresie wiedzy obywatelskiej niż interpretacji tekstów, ale w dalszym ciągu były na dobrym poziomie. W ciągu dekady, pomiędzy pierwszą a drugą edycją badania w Polsce zaszły bardzo istotne zmiany. Pojęcia z zakresu edukacji obywatelskiej stały się hasłami z książek i straciły swój rewolucyjny charakter. Nastąpiła pewna wymiana pokoleń - swobody obywatelskie zaczęły być traktowane, jak coś oczywistego i pewnego, a nie przywilej, o który trzeba walczyć.

Bariery rozwoju i największe wyzwania edukacji obywatelskiej w Polsce

Rozwój szeroko rozumianych kompetencji obywatelskich wymaga wielopoziomowego podejścia i zależy od różnych czynników. Każdego z nas określa środowisko, kształtuje rodzina i otoczenie, na które - co do zasady - nie mamy żadnego wpływu (przynajmniej początkowo), a następnie szkoła, w której mogą istnieć mniej lub bardziej przyjazne warunki rozwoju. Jak zaprezentowano w pierwszej części raportu, kompetencje obywatelskie Polaków wypadają słabo na tle państw Unii Europejskiej. Również zaangażowanie społeczne, zaufanie do rządzących i działanie dla wspólnego dobra, nie są naszymi mocnymi stronami. Nie jest łatwe, o ile niemożliwe, odnalezienie głównej przyczyny takiego stanu rzeczy. Nakładają się na siebie czynniki gospodarcze, społeczne i ekonomiczne: decyzje rządzących, uwarunkowania rodzinne, system edukacji, który wymaga zmian oraz historia naszego kraju, będącego aż 123 lata pod zaborami.

Samorząd uczniowski

W ustawie z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe³⁵ przewidziano istnienie w szkole trzech organów (społecznych), tj.: rady szkoły, rady rodziców i samorządu uczniowskiego (art. 68 ust. 6, art. 69 ust. 1, art. 83 ust. 1, art. 85 ust.1). W radzie szkoły i samorządzie uczniowskim mogą zasiadać uczniowie i uczennice szkół. Samorząd uczniowski jest obligatoryjny w każdej szkole, ale istnienie pozostałych gremiów jest dobrowolne. Z prawnego punktu widzenia, samorząd szkolny ma najniższą pozycję w stosunku do wszystkich organów szkolnych, a dodatkowo nie posiada żadnych kompetencji stanowiących. Wyjątkiem jest ustalenie własnego regulaminu oraz wybór składu rady wolontariatu. Najczęściej regulamin ustalany jest przez nauczycieli, a uczniowie nie mają możliwości wprowadzania zmian. Kompetencje samorządu uczniowskiego mają charakter opiniodawczy i wnioskodawczy, przy czym dla żadnego z organów szkoły nie są wiążące.

Pozycja samorządu uczniowskiego jest prawnie konstytuowana, ale nie ma żadnego znaczenia w procesie decyzyjności

³⁵ Tekst jedn.: Dz. U. z 2021 r. poz. 1082 z późn. zm.

i współuczestnictwa, a jej poważanie zależy od kultury organizacyjnej danej szkoły. Uczniowie zdani są na nauczycieli i organy szkoły, które podejmują kluczowe decyzje często bez ich udziału. Prowadzi to do sytuacji, w której zainteresowanie uczniów aktywnym udziałem w życiu szkoły jest niewielkie i przeważnie spoczywa zawsze na kilku osobach, które często są wyborem samych nauczycieli. Brak możliwości realnej partycypacji od najmłodszych lat, przekłada się także na bierną postawę w dorosłym życiu i obserwację zachodzących wydarzeń, brak zainteresowania wydarzeniami politycznymi oraz niską frekwencję wyborczą.

Podstawa programowa i podręczniki szkolne

Edukację obywatelską w Polsce można analizować na poziomie:

- ▶ nauczania przedmiotowego - wówczas jest zintegrowana z treścią innych przedmiotów szkolnych (do VII klasy szkoły podstawowej);
- ▶ odrębnego przedmiotu (od VIII klasy szkoły podstawowej).

Od 1 września 2022 r. uczniów klas ponadpodstawowych obowiązuje nowy przedmiot HiT, wprowadzony w celu zdobycia

wiedzy z historii najnowszej po roku 1945. Podstawa programowa HiT obejmuje następujące bloki tematyczne:

1. Wiedza o podstawach życia społecznego,
2. Świat i Polska w latach 1945-1956,
3. Świat i Polska w latach 1956-1970,
4. Świat i Polska w latach 1970-1980,
5. Świat i Polska w latach 1980-1991,
6. Świat i Polska w latach 1991-2001,
7. Świat i Polska w pierwszych dwóch dekadach XXI wieku.

Nowy przedmiot zastępuje WOS wyłącznie w zakresie podstawowym w liceum, technikum oraz szkole branżowej I stopnia. Przedmiot obowiązuje uczniów, którzy rozpoczęli kształcenie ponadpodstawowe w 2022 r. Pozostali kontynuują naukę wiedzy o społeczeństwie³⁶.

Aktualnie kształt edukacji szkolnej wytyczają **podstawa programową** określona w:

³⁶<https://dziennikpolski24.pl/nowe-przedmioty-w-roku-szkolnym-20222023-historia-i-terazniejszosc-to-dopiero-początek-od-1-wrzesnia-na-uczniow-czekaja-zmiany/> ar/ cS-16646131, dostęp dnia 31.08.2022 r.

-
- 1) rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej³⁷ i
 - 2) rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia³⁸,

oraz **ramowe plany nauczania** określone w rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 kwietnia 2019 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół. obowiązującą dla wszystkich szkół oraz ramowy plan nauczania określający m.in. liczbę godzin danego przedmiotu.

³⁷ Dz. U. z 2017 r. poz. 356 z późn. zm.

³⁸ Dz. U. z 2018 r. poz. 467 z późn. zm.

³⁹ Dz. U. z 2019 r. poz. 639 z późn. zm.

Realizacja tych dwóch wytycznych podlega kontroli przez Kuratora Oświaty, a ich spełnienie jest prawnym obowiązkiem i leży w interesie szkół. Dodatkowo szkoła oceniana jest przez pryzmat wyników egzaminów końcowych, tj. egzaminu ósmoklasisty oraz matury. Skutkiem tego jest rywalizacja między szkołami, która niesie za sobą dwa negatywne skutki, a mianowicie: przykłada się większą wagę do przedmiotów, które wchodzą w skład egzaminów, ale także do tzw. uczenia się pod klucz, dla zdobycia jak największej punktacji z egzaminów. Edukacja obywatelska nie zajmuje mocnej pozycji wśród nauczanych przedmiotów, aż do momentu VIII klasy szkoły podstawowej, kiedy staje się zupełnie odrębnym przedmiotem (WOS), i może zostać wybrana jako przedmiot zdawany na maturze.

Badanie dotyczące podręczników szkolnych pod nazwą „Gender w podręcznikach” przeprowadzone w latach 2013-2015 na próbie 25% podręczników dopuszczonych przez Ministerstwo Edukacji i Nauki do użytku, niesie za sobą ciekawe wnioski. Wykazało, że postaci o białym kolorze skóry są przedstawiane znacznie częściej niż pozostałe. Postaci z innym kolorem skóry niż biały, przedstawiane są rzadziej a jeżeli już się pojawiają,

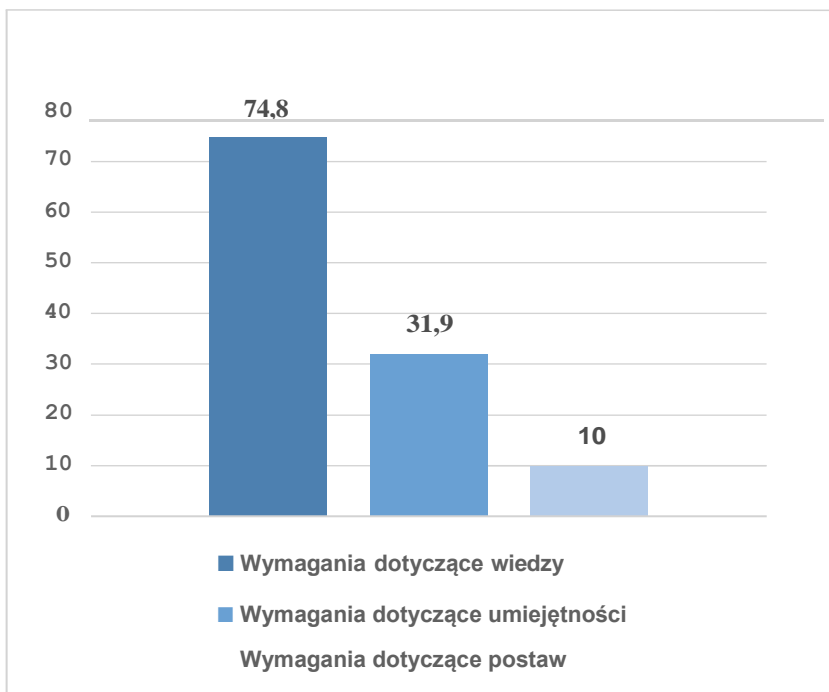
to przeważnie w kontekście łamania praw człowieka oraz walki o podstawowe wartości. Widoczna jest ogromna niespójność pomiędzy deklarowaną walką ze stereotypami i uprzedzeniami, akceptacją różnorodności a treściami ukrytymi w podręcznikach szkolnych, które niosą ze sobą zupełnie inne komunikaty⁴⁰. Takie treści już podprogowe programują dzieci i młodzież.

W 2015 r. na Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika w Toruniu przeprowadzono badanie, którego celem była identyfikacja i ocena kompetencji obywatelskich w podstawie programowej oraz próba oceny skutków realizacji tych założeń programowych⁴¹. Analizie poddano podstawy programowe przeznaczone dla IV etapów kształcenia, od 6 do 19 roku życia. Pierwszym wnioskiem płynącym z badania jest dominacja wiedzy w stosunku do umiejętności i postaw. Wymagania dotyczące wiedzy stanowiły aż 74,8% wszystkich wymagań, umiejętności zaledwie 31,9%, a postaw - 10%.

⁴⁰ I. Chmura-Rutkowska, M. Duda, M. Mazurek, A. Sołtysiak-Łuczak, *Raport tom I, Gender w podręcznikach. Projekt badawczy. Raport*, Fundacja Feminoteka, Warszawa 2015 r., s. 32 i 304.

⁴¹ https://www.pedagogika.umk.pl/panel/wp-content/uploads/EO_PL.pdf, dostęp dnia: 5.09.2022 r., Instytut Lingwistyki Stosowanej UAM w Poznaniu, V. Kopińska, H. Solarczyk-Szwec, *Edukacja obywatelska w Polsce. Bilgerbildung in Po/en*, 2017 r., s. 64.

Wykres 2.1. Stosunek do wiedzy, umiejętności i postaw w podstawie programowej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: https://www.pedagogika.umk.pl/panel/wp-content/uploads/EO_PL.pdf, dostęp dnia: 5.09.2022 r., Instytut Lingwistyki Stosowanej UAM w Poznaniu, V. Kopińska, H. Solarczyk-Szwec, *Edukacja obywatelska w Polsce. Bürgerbildung in Polen*, 2017 r., s. 64.

Tendencja ta jest utrzymana na wszystkich etapach edukacji, za wyjątkiem pierwszego, który charakteryzuje względny balans tych trzech wymagań. Wyraźnie widać, że celem edukacji szkolnej jest przedstawienie istniejącego stanu rzeczy i aktualnie

panującego ładu. Nie przykładają się dużej wagi do nauki kompetencji, które ewentualnie pomogłyby zmienić na lepsze otaczającą rzeczywistość. Na IV etapie edukacji na prowadzenie wysuwają się: umiejętność krytycznej oceny oraz twórczej refleksji. Najczęściej, bo aż 10 razy kompetencje te pojawiają się na języku polskim, 3-4 razy na WOS-ie. Umiejętność konstruktywnego rozwiązywania problemów pojawia się 7 razy i co ciekawe - na zajęciach z informatyki, przy okazji pracy z komputerem. Z tego powodu umiejętność ta nie będzie wykorzystywana jako kompetencja obywatelska i społeczna a czysto techniczna. Wnioski płynące z badania nie są satysfakcjonujące potwierdzają wcześniejsze analizy. Kompetencje obywatelskie deklarowane w podstawach programowych giną wśród innych, analitycznych i operacyjnych jak „uczeń odczytuje, wyjaśnia, przedstawia”. Brakuje zadań zmuszających do refleksji, wspólnego rozwiązywania problemów czy reorganizacji. Zauważalny jest duży deficyt kompetencji społecznych, przygotowania do życia w środowisku wielokulturowym i otwartym na różnorodność⁴².

⁴² H. Solarczyk-Szwec, V. Kopińska, A. Matusiak, *Kompetencje społeczne na wejściu w dorosłość. Krytyczna analiza podstawy programowej kształcenia*

Badaczka Violetta Kopińska w krytycznej analizie „Szkoła jako miejsce antyedukacji obywatelskiej”⁴³ tak podsumowuje edukację szkolną oraz podstawę programową w kontekście edukacji obywatelskiej: „Przedstawiona wyżej rekonstrukcja kształtu szkolnej edukacji obywatelskiej pozwala dostrzec, że już na poziomie samych założeń partycypacja obywatelska nie jest wcale eksponowana, tylko wręcz marginalizowana. W podstawach programowych nie wyartykułowano w zasadzie żadnych celów ogólnych z tym związanych. Wymagania szczegółowe, czyli efekty uczenia się, odnoszą się do niej jedynie w niewielkim stopniu. Edukacja w tym zakresie koncentruje się zasadniczo na jednym przedmiocie wiedzy o społeczeństwie, który jest zaplanowany dopiero pod koniec ośmioklasowej szkoły podstawowej. Analiza dyskursu podręcznikowego wskazuje, że dominuje w nich obraz partycypacji obywatelskiej rozumiany w kategoriach liberalnej koncepcji obywatelstwa. Z drugiej jednak strony, wniosek ten łatwo obalić, widząc karykaturę partycypacji uczniowskiej

ogólnego dla IV etapu edukacyjnego [w:] Edukacja dla dorosłych, nr 2, 2016 r., s. 41.

⁴³ V. Kopińska, *Szkoła jako miejsce antyedukacji obywatelskiej* [w:] *Młodzi 2018. Cywilizacyjne wyzwania. Edukacyjne konieczności*, red. K. Szafranec, Warszawa 2019 r., s. 158.

w podręcznikowym dyskursie oraz samorząd uczniowski pozbawiony jakichkolwiek prawnych kompetencji stanowiących. Szkoła nie zakłada rozwijania umiejętności w zakresie partycypacji obywatelskiej (niezależnie od tego, czy będziemy ją interpretować w wersji liberalnej, republikańskiej, czy też krytycznej) ani w podstawach programowych, ani w konstrukcji prawnej samorządu uczniowskiego - jedynego obligatoryjnego organu społecznego dla uczniów i uczennic. Szkoła, co najwyżej, zakłada przekazywanie wiedzy na ten temat, ale też trudno uznać, że wiedza ta zajmuje priorytetowe miejsce w całym procesie."

Kształcenie zawodowe i przygotowanie nauczycieli do pracy w zawodzie

Ogromną rolę w procesie edukacji obywatelskiej odgrywają sami nauczyciele, chociaż rola ta wydaje się być cały czas niewystarczająco doceniana. Zawód nauczyciela wymaga ukończenia studiów magisterskich z danej dziedziny z elementami specjalizacji nauczycielskiej oraz odbycia kilkumiesięcznej praktyki w szkole. Dodatkowo roczne studia podyplomowe dają uprawnienia do nauczania w innej dziedzinie niż pierwotnie ukończone studia magisterskie. Krótkie praktyki

pozwalają na powierzchowne poznanie specyfiki i problemów szkoły oraz samych uczniów. Skupione są głównie na sprawdzeniu przyszłego nauczyciela pod kątem przekazywania wiedzy i odnoszą się przede wszystkim do metodyki nauczania danego przedmiotu. Prowadzi to do sytuacji, w której nauczyciel jest przygotowany do przekazywania wiedzy, ale nie do pracy z uczniem pod kątem rozwiązywania konfliktów, mediacji, słuchania ze zrozumieniem i pracy w grupie. Trudno jest winić za to nauczycieli, a przyczyn problemu należy upatrywać raczej w potrzebie reformy oświatowej, o której mówi się już od dłuższego czasu.

Nauczyciele mają możliwość doskonalenia zawodowego w formie samokształcenia, wewnątrzszkolnego kształcenia oraz doskonalenia instytucjonalnego. Po reformie edukacji w 1999 r. znacznie wzrosła aktywność zawodowa nauczycieli, ale przeważało w niej kształcenie związane z kompetencjami metodycznymi a nie umiejętnościami pedagogicznymi i wychowawczymi. Jedną z przyczyn większego zainteresowania nabywaniem przez nich umiejętności „technicznych” jest to, że sami nauczyciele a także placówka, w której nauczają są poddawane ocenom. Według profesor Teresy Hejnickiej-

Bezwińskiej jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy jest „**praktyka nadmiernego eksponowania pomiaru dydaktycznego jako narzędzia oceny jakości pracy nauczycieli i szkoły oraz publicystyczna akcja rangowania instytucji edukacyjnych, szczególnie szkół średnich i szkół wyższych**”⁴⁴.

W ramach projektu realizowanego w latach 2014-2016 pod nazwą „Engage! Building together European learning material on education for citizenship”¹¹ przeprowadzono badanie w siedmiu państwach europejskich. Miało na celu stworzenie modelu nauczania edukacji obywatelskiej dla uczniów w wieku 8-12 lat, który byłby innowacyjny i skuteczny. Jednym z etapów badania było zdiagnozowanie potrzeb nauczycieli w obszarze przygotowania do nauczania edukacji obywatelskiej. Zostali poproszeni o wymienienie największych barier i wyzwań związanych z nauczaniem edukacji obywatelskiej. Odpowiedzi podzielono na cztery główne kategorie. Według nauczycieli największe bariery:

⁴⁴ T. Hejnicka-Bezwińska, *O zmianach w edukacji. Konteksty, zagrożenia i możliwości*, Bydgoszcz 2000 r., s. 117.

-
- ▶ są związane bezpośrednio z warunkami pracy, tj. dużą ilością materiału, który trzeba przekazać w krótkim czasie, koniecznością działania zgodnie z programem nauczania;
 - ▶ wynikają z problemów po stronie nauczycieli, m.in. braku kompetencji do nauczania edukacji obywatelskiej, niechęci do zmian innowacji szczególnie u pracowników z długim stażem pracy, szybkiego wypalenia zawodowego u nauczycieli z krótkim stażem pracy, wykonywania jedynie niezbędnego minimum, braku zaangażowania;
 - ▶ wynikają z problemów po stronie szkoły, m.in. konfliktów pomiędzy nauczycielami a dyrekcją, nauczycielami a społecznością szkolną, złym nastawieniem uczniów do egzaminów i skupieniem się na wiedzy, która podlega ocenie, biurokracją prowadzącą do biernej postawy nauczycieli;
 - ▶ są następstwem problemów po stronie rodziców przenoszonych na dzieci, m.in. dążeniem do indywidualnych sukcesów, brakiem chęci do współpracy i pracy zespołowej, skupieniem się na wynikach i osiągnięciach, drugorzędnej roli działań wolontariackich i społecznych.

Uwarunkowania historyczne

Zaufanie obywateli do państwa jest mocno ograniczone i przejawia się m.in.:

- ▶ brakiem zaufania wobec wymiaru sprawiedliwości i niechęcią do współpracy z policją;
- ▶ nieufnością wobec mediów, traktowanych jako źródło propagandy rządu lub opozycji;
- ▶ niską frekwencją w wyborach powszechnych, wywołaną przekonaniem, że „i tak nic się nie zmieni”;
- ▶ brakiem zaufania do instytucji państwowych i urzędów, przekładających się także na brak zaufania do banków.

Według prof. Bogdana Cywińskiego brak zaufania Polaków do władz jest mocno zakorzeniony w naszej kulturze, uwarunkowany historycznie i niezależny od bieżących wydarzeń na scenie politycznej. Jego początki sięgają czasów zaborów, kiedy to władza była w rękach „obcych” a obywatele musieli sami walczyć o swoje prawa i wolność. Rządzący byli traktowani równoznacznie z wrogami, a brak zaufania do tej grupy był oczywisty powszechny. Według profesora Bohdana Cywińskiego wspomniana nieufność uchroniła społeczeństwo

przed popełnieniem szeregu historycznych błędów i w efekcie przyczyniła się do odrodzenia państwa polskiego. W jego ocenie odbudowa zaufania do państwa i władz będzie możliwa wtedy, kiedy obywatele uznają, że państwo należy do nich, a oni mają realny wpływ na jego funkcjonowanie⁴⁵. Nieufność może być jednym z powodów niskiego zaangażowania społecznego i politycznego Polaków, przekazywanego z pokolenia na pokolenie. W tym kontekście edukacja obywatelska i formowanie świadomych obywateli od najmłodszych lat, wydaje się wyjątkowo trudnym, a nawet karkołomnym zadaniem.

W styczniu 2022 r., w ramach międzynarodowego projektu „PERITIA Policy, Expertise and Trust” (PERITA), przeprowadzono na grupie 6 państw (Polska, Włochy, Niemcy, Norwegia, Irlandia, Wielka Brytania) badanie dotyczące zaufania do mediów, naukowców i rządzących⁴⁶. Wynika z niego, że Polacy oceniają swój rząd najgorzej ze wszystkich badanych

⁴⁵<https://ksap.gov.pl/ksap/aktualnosci/dlaczego-uczci-i-wy-poiak-nie-ma-zaufania-do-państwa>, dostęp dnia 20.09.2022 r.

⁴⁶<https://www.sprawyna.uki.edu.pl/archiwum/dzialy-wyd-elektron/303-informacje-el/4715-polacy-o-zaufaniu-do-instytucji-publicznych>, dostęp dnia 20.09.2022 r.

państw, który nie cieszy się szacunkiem aż u 76% badanego społeczeństwa. Na drugim miejscu znalazła się Wielka Brytania z wynikiem 66%. Według badania, aż 50% Polaków uważa, że władza ignoruje zasady i procedury. Dla porównania jedynie 35% obywateli Niemiec ma takie zdanie o panującym rządzie. 32% Polaków wypowiada się krytycznie o programach informacyjnych, natomiast w Norwegii zaledwie 16% społeczeństwa. Wśród badanych państw Komisja Europejska cieszy się najlepszą opinią w Polsce (37%) i Irlandii (33%). Badania dowodzą, że Polacy darzą zaufaniem naukowców (53%) oraz organizacje pożytku publicznego (53%). Andrzej Rychard z Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauki podsumował przytoczone wyniki badań: **„Odpowiedzi należy widzieć we wzajemnym związku. Niskie oceny i zaufanie do rządzących to w miarę stała cecha myślenia Polaków. Na tym tle relatywnie wysokie zaufanie do naukowców, Komisji Europejskiej, czy organizacji charytatywnych może odzwierciedlać poszukiwanie przez opinię publiczną autorytetów niezależnych i niewikłanych w lokalne spory i polityki”⁴⁷.**

⁴⁷ Ibidem.

Podsumowanie najważniejszych barier i trudności:

- ▶ Samorząd uczniowski nie spełnia w istocie żadnej ważnej funkcji - jego rola jest marginalna w przeciwieństwie do innych podmiotów w organizacji szkolnej. Uczniowie i uczennice nie mają wpływu na szkolną rzeczywistość, nie są współtwórcami tego środowiska a jedynie często wykonawcami zadań narzuconych odgórnie. Nie posiadają swojego budżetu a ich rola zależy wyłącznie od kultury organizacyjnej szkoły;
- ▶ Przedmiot WOS wprowadzony jest do programu nauczania dopiero w klasie VIII szkoły podstawowej. Podstawa programowa przewiduje zrealizowanie wielu bloków tematycznych, które nie mogą być rzetelnie przekazane przez nauczycieli w tak krótkim czasie. Prowadzi to do sytuacji, w której jakość nauczania siłą rzeczy schodzi na dalszy plan. Dodatkowo materiał skupiony jest głównie na nabywaniu wiedzy i zapamiętywaniu faktów, a nie rozwoju kompetencji społecznych obywatelskich, co potwierdza wiele przytoczonych badań. Zbyt mały nacisk położony jest

na ciekawe zadania, wspierające rozwój kompetencji obywatelskich a zbyt duży na naukę w formie tradycyjnej;

- ▶ Kadra nauczycielska nie ma zapewnionego wsparcia w postaci angażujących materiałów dydaktycznych dotyczących WOS społeczeństwa obywatelskiego. Podręczniki są przeładowane materiałami i zagadnieniami, które nie są dostosowane do dzisiejszych realiów i nie trafiają do młodych osób;
- ▶ Szkoła w dalszym ciągu opiera się na dawnym, tradycyjnym systemie edukacji, który nijak ma się do dzisiejszych realiów. Zasoby nowych mediów i technologii jeszcze nie są wykorzystywane w optymalny sposób przez większość szkół. Pandemia, oprócz konieczności nauki korzystania z systemu porozumiewania się na odległość, nie zmieniła wiele w tym temacie. Potencjał nowych mediów w nauce nie jest zupełnie wykorzystany i nic nie wskazuje na to, aby szybko dokonała się jakaś zmiana;
- ▶ Ogólne złe nastawienie do polityki i partii politycznych, potwierdzone np. zakazem odwiedzania szkół przez polityków konkretnych partii lub polityków w ogóle,

w obawie o prowadzenie przez nich ukrytych kampanii. W rezultacie uczniowie nie uczą się dyskusji, otwartości i komunikacji;

- ▶ Szkoła uczy przede wszystkim patriotyzmu i treści takie są bardzo często przemycane w upamiętnianiu różnych wydarzeń. Nie uczy natomiast rozróżnienia pomiędzy polityką, partyjnością i partycypacją. W efekcie osoby młode są zagubione we współczesnych realiach, nie odróżniają pojęć związanych z edukacją obywatelską, nie czują też, że są za coś odpowiedzialne;
- ▶ Brak zaufania do władz jest uwarunkowany historycznie.

Jak wzmocnić postawy obywatelskie? Rekomendacje

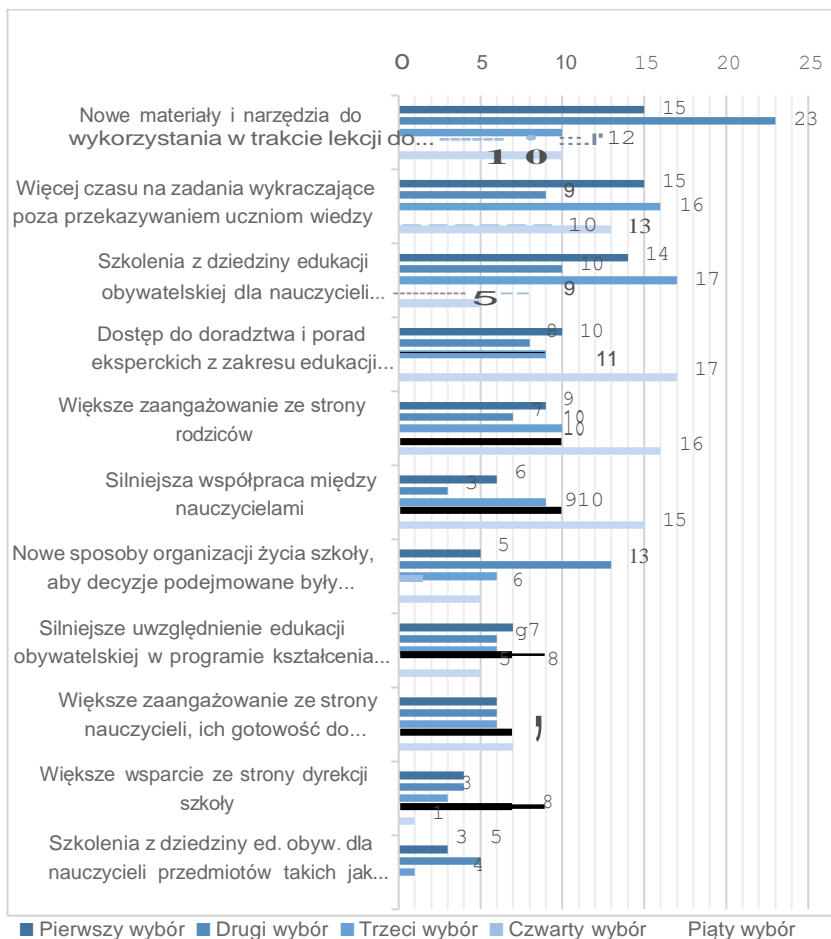

Rząd i społeczeństwo zależą od aktywnego udziału obywateli w życiu publicznym. Aby ten cel osiągnąć, niezbędna jest edukacja obywatelska, która wykracza daleko poza zwykłe umiejętności komunikacji czy wiedzy książkowej. Właśnie dlatego tak istotna jest dyskusja na temat edukacji obywatelskiej, jej kształtu i wyznaczonego kursu, wprowadzania nowoczesnych narzędzi, które odpowiadają na dzisiejsze potrzeby. Tradycyjna nauka przekazywanie wiedzy to zdecydowanie za mało, aby stworzyć społeczeństwo obywatelskie.

Środowisko szkolne i kadra nauczycielska

W omawianym już międzynarodowym projekcie PERITA zapytano grupę badanych nauczycieli o najbardziej pomocne, kluczowe formy wsparcia w rozwoju edukacji obywatelskiej. Mogli wybrać 5 z 15 form wsparcia, gdzie 1 oznacza najbardziej potrzebną formę. Wyniki przedstawia wykres 2.

Wykres 3.1. Szanse na rozwój edukacji obywatelskiej według nauczycieli

Źródło:

https://eul.ceo.org.pl/sites/eul.ceo.org.pl/files/edukacja_obywatelska_w_polsce.pdf, dostęp dnia: 15.09.2022 r., CEO, *Edukacja obywatelska w Polsce. Analiza aktualnej sytuacji, zidentyfikowanych potrzeb oraz szans i barier rozwoju*, s. 26.

Wyniki badania wskazują jednoznacznie, że nauczyciele potrzebują przede wszystkim nowych materiałów i narzędzi do nauki edukacji obywatelskiej. Na drugim miejscu znalazła się większa ilość czasu na zadania, które nie są związane z przekazywaniem uczniom wiedzy. Pierwszą trójkę najczęściej wybieranych form wsparcia zamyka dostęp do szkoleń dla nauczycieli wszystkich przedmiotów z edukacji obywatelskiej. Inne formy wsparcia wymienione przez badanych tom.in.:

- ▶ zapewnienie nowych materiałów do nauki przedmiotu, jak scenariusze lekcyjne, kompendia wiedzy;
- ▶ dobre praktyki zebrane z innych szkół, przykłady zrealizowanych projektów, które można zastosować w szkole;
- ▶ dostęp do doradztwa w zakresie edukacji obywatelskiej, możliwość skorzystania z porad ekspertów;
- ▶ szkolenia skierowane bezpośrednio do rodziców;
- ▶ informatory i konkretne wskazówki, jak osiągać cele edukacji obywatelskiej, co powinno zostać przekazane, materiały angażujące również nauczycieli.

Odpowiedzi nauczycieli są ważnym źródłem informacji i wskazują wprost, jakie kroki należałoby podjąć, aby edukacja obywatelska w Polsce została wzmocniona. Dobra edukacja obywatelska w szkole to dodatkowo odrzucenie pewnych dawno temu utartych schematów i przekonań i przyjęcie nowych, aktualnych:

- ▶ „Dzieci i ryby głosu nie mają” - młodzi powinni mieć przestrzeń do przedstawienia swojego zdania, ich głos powinien zostać wysłuchany. Są podstawą społeczeństwa obywatelskiego i muszą mieć możliwość działania na własny rachunek. Aby mogło się to spełnić, powinna być propagowana kultura wzajemnego szacunku współpracy, zamiast arbitralnych decyzji dorosłych;
- ▶ Praktyka ponad teorię - jedna lekcja aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym i publicznym może przynieść więcej korzyści, niż sprawdziany i testy z wiedzy teoretycznej. Edukacja obywatelska powinna być okazją do nabierania doświadczenia w tzw. terenie a nie w szkolnej ławce;

-
- ▶ Nauka powinna skupiać się głównie na praktycznych aspektach, które mogą zostać wykorzystane na co dzień, jak np. praca samorządu uczniowskiego, szkolne wybory, działania na rzecz swojej miejscowości czy dzielnicy;
 - ▶ Nauczyciele powinni być uzbrojeni w kompetencje do pracy z młodzieżą w zakresie edukacji obywatelskiej, ponieważ są przewodnikami dzieci oraz młodzieży i mają ogromny wpływ na ich rozwój.

Świadomi nauczyciele wsparci przez państwo

Same narzędzia to zbyt mało, a wiedza nie jest równoznaczna z umiejętnościami. Rola nauczycieli w kształtowaniu młodych osób jest nieoceniona. Nauczyciel powinien być otwarty, zorientowany na spełnienie własnych potrzeb edukacyjnych, a także gotowy do doskonalenia się. Wiedza o trudnościach społecznych w lokalnym środowisku i problemach szkoły może przyczyniać się do świadomej edukacji obywatelskiej. Nauczyciele powinni być skłonni do podejmowania z uczniami dyskusji, które wybiegają poza program nauczania, a wykorzystywane przez nich tematy powinny być trudne lub kontrowersyjne. Nie bez znaczenia jest także umiejętność

stosowania aktywnych metod nauczania, wychodzenie poza utarte schematy oraz chęci i zapał do pracy, szukanie nowych rozwiązań i własnych ścieżek nauczania.

Specjalistyczne szkolenie z edukacji obywatelskiej dostępne jest np. w Wielkiej Brytanii. Pomimo przeprowadzanych reform systemu nauczania w Polsce, zmiany nie dotyczą kształcenia zawodowego nauczycieli, a dotyczą kwestii, które wydawać by się mogło są bardziej powierzchowne. Nauczyciele bez systemowego wsparcia dotyczącego edukacji obywatelskiej nie będą w stanie (za wyjątkiem jednostek) skutecznie takiej wiedzy nauczać. Mechanizm jest bardzo prosty, podobnie jak rozwiązanie problemu. Wsparcie nauczycieli i stworzenie wykształconej kadry nauczycielskiej w zakresie edukacji obywatelskiej przyniesie benefity w postaci wykształconych, świadomych i aktywnych obywateli⁴⁸.

⁴⁸http://www.edukacja_obywatelska.gfo.pl/uploads/images/pliki/Rola_nauczyciela_w_ksztaltowaniu_postaw_uczniow_KOrdowska.pdf?CMSSESSIDfd1757b38d95=bcblc7912de5bbd9ea2aa66b46579a52, dostęp dnia 1.10.2022 r., Gdańska Fundacja Oświatowa, *Rola nauczyciela/a w kształtowaniu postaw uczniów*, s. 18 i 24.

Rysunek 3.2. Efekty kształcenia kompetencji obywatelskich

Źródło: http://www.edukacja_obywatelska.gfo.pl/uploads/images/pliki/Rola_nauczyciela_w_ksztaltowaniu_postaw_uczniow-KOrdowska.pdf?CMSSESSIDfd1757b38d95=bcblc7912de5bbd9ea2aa66b46579a52, dostęp dnia 1.10.2022 r., Gdańska Fundacja Oświatowa, *Rola nauczyciela w kształtowaniu postaw uczniów*, s. 24.

Istotna rola samorządu szkolnego

Pierwszym zorganizowanym podmiotem, jaki tworzą młodzi ludzie, jest samorząd uczniowski, dlatego jego rola powinna być znacząca. Uczniowie i uczennice powinni móc decydować o sprawach dotyczących szkoły oraz ich przyszłości. Regularne

spotkania z samorządem uczniowskim, określanie wspólnych zasad panujących w szkole, konsultacje oraz udział w decydowaniu o istotnych sprawach przyczyniłyby się do zwiększenia aktywności młodych, budowania przynależności oraz poczucia działania we wspólnym interesie. Dobrym kierunkiem działań może być także okazanie większego zaufania uczniom i uczennicom poprzez oddanie wyłącznie do ich użytku sali, np. przeznaczonej na spotkania kółek zainteresowań. Innym przykładem jest zawieszenie tablicy informacyjnej tworzonej przez uczniów, na której zamieszczane ogłoszenia nie muszą być zatwierdzane przez nauczycieli. Oczywiście może się zdarzyć tak, że niektóre zasady nie będą przestrzegane, ale będzie to sygnał, aby szukać innych rozwiązań lub wypracować je wspólnie.

Szkoła powinna być miejscem otwartym na działania obywatelskie i społeczne, jak np. debaty, akcje społeczne, spotkania z inspirującymi ludźmi, także ze świata polityki. Nie powinna być kojarzona wyłącznie ze sprawdzianami i siedzeniem w ławkach, ocenianiem poprzez pryzmat wyników i skupianiem się na poprawianiu błędów. Potrzebne są regularne spotkania, na których uczniowie mogą porozmawiać o aktualnych wydarzeniach w kraju i na świecie, urządzać debaty, oceniać

regulamin i zasady panujące w szkole, organizować olimpiady oraz konkursy, które sprzyjają rozwojowi postaw demokratycznych obywatelskich. Potrzebna jest przestrzeń społeczna, w której młode osoby mogą się wypowiedzieć i zostać wysłuchane, a także nauczyć się otwartości, ciekawości i kulturalnej dyskusji z osobami o innych poglądach. O ogromną rolę w edukacji obywatelskiej spełniają niezależne szkolne media, takie jak gazetka, social media, radio czy blog. Często jednak media nie są niezależne, w związku z narzucaniem treści przez nauczycieli i ich cenzurowaniem przez dyrektorów szkół.

Jak budować kapitał społeczny?

Z materiałów analizowanych na potrzeby niniejszego raportu wynika, że kompetencje obywatelskie są kompetencjami przyszłości, wspierają jednostkę w rozwoju i budują rozwinięte, świadome społeczeństwo. Zaangażowanie społeczne rozwija empatię poczucie sprawczości, a także prowadzi do współdecydowania, a nie biernego uczestnictwa. Jak zatem już u najmłodszych rozwijać postawy obywatelskie i po jakie narzędzia sięgnąć? Człowiek jest istotą społeczną, a wszystkie sygnały płynące z otoczenia wpływają i kształtują jego życie. Już noworodki wykazują instynkt społeczny, który pozwala

im przetrwać (np. komunikacja przez płacz, szukanie pomocy u osób, które mogą ją zapewnić). Dzieci kilkuletnie chcą pomagać, co jest cechą naturalną, podobnie jak zaufanie do otaczającego środowiska. Około 12 roku życia kształtuje się tożsamość poczucie przynależności do wspólnoty. Zaangażowanie młodej osoby w tym wieku zależy głównie od tego, czy czuje się członkiem jakiejś grupy czy też dzieli otaczające środowisko na „ja” i „oni”. Rola rodziców w całym procesie jest ogromna, ale często nie są jej świadomi. Wiele mówi się o edukacji w kontekście najważniejszych przedmiotów, tj. takich, które pozwolą dostać się na wymarzone studia, a także o ocenach, zajęciach dodatkowych czy językach obcych. W całym tym pędzie edukacja obywatelska w domu nauczana jest „przy okazji”, często nieświadomie, poprzez postawę rodzica⁴⁹.

W ostatnich latach większą popularność zyskał termin *kapitał*. Istnieje pojęcie kapitału finansowego, społecznego, ludzkiego czy intelektualnego. Na początku należy rozróżnić kapitał ludzki od społecznego, ponieważ terminy te nie mogą być stosowane zamiennie. Kapitał ludzki prowadzi do efektu rywalizacji

⁴⁹[https:// dziecisawazne.pl/jak-wzmacniac-w-dzieciach-postawy-obywatelskie/](https://dziecisawazne.pl/jak-wzmacniac-w-dzieciach-postawy-obywatelskie/), dostęp dnia 1.10.2022 r.

indywidualnej. Im jest wyższy, tym wyższy dobrobyt i pozycja ekonomiczna danej jednostki. Kapitał społeczny odnosi się do grupy. Im jest wyższy, tym wyższa powinna być pozycja ekonomiczna danej wspólnoty (miejskiej, regionalnej, narodowej). Kapitał społeczny jest względnie nowym terminem, dlatego nie ma jednego, ogólnie przyjętego jego znaczenia. Wyróżnia się dwie szkoły w podejściu do tego tematu: szkołę Jamesa Colemana oraz Pierre'a Bourdieu. James Coleman wyjaśnia pojęcie kapitału społecznego w następujący sposób: **„Tak jak i inne postaci kapitału, kapitał społeczny jest produktywny, umożliwi bowiem osiągnięcie pewnych celów, których nie dałoby się osiągnąć, gdyby go zabrakło (...) Na przykład grupa, której członkowie wykazują, że są godni zaufania i ufają innym będzie w stanie osiągnąć znacznie więcej niż porównywalna grupa, w której brak jest zaufania”⁵⁰.**

Zgodnie z tym opisem, kapitał społeczny opiera się na zaufaniu i bezpośrednio wpływa na rozwój gospodarczy. Z raportu opracowanego w 2015 r. przez Krajowy Rejestr Długów i Rzetelną Firmę pn. „Kapitał społeczny i zaufanie w polskim

so <https://ideologia.pl/kapital-spoeczny/>, dostęp dnia 2.10.2022 r.

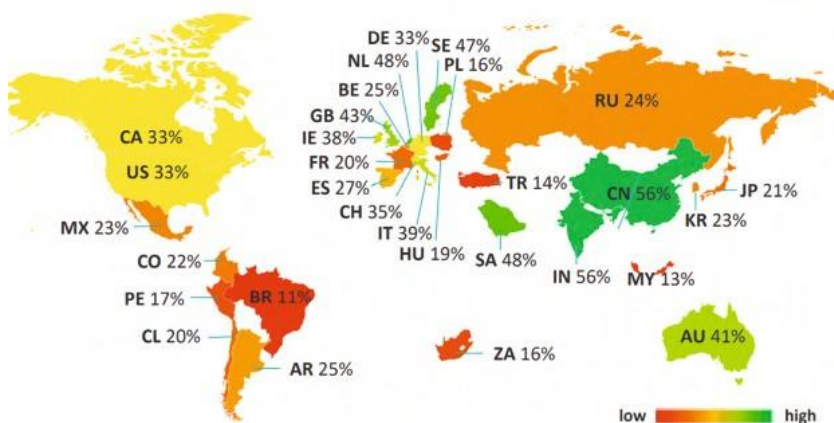
biznesie 2015- skrót raportu"⁵¹ wynika, że niski poziom kapitału społecznego powoduje roczne straty w wysokości nawet 13% PKB. Okazuje się, że brak zaufania skutkuje m.in odrzucaniem współpracy z kontrahentami, rezygnacją z zakupów oraz zawierania umów z obawy przed zachowaniami nieuczciwymi. Z kolei wysoki poziom zaufania znacznie ułatwia negocjacje, skraca proces decyzyjny, czy sprzyja długoterminowym inwestycjom.

Poniższy wykres obrazuje wyniki badań IPSOS, międzynarodowej agencji z branży badań rynku i konsultingu, przeprowadzone w lutym i marcu 2022 r. w 30 państwach świata na grupie osób pomiędzy 16 a 74 rokiem życia. Ankietowani musieli odpowiedzieć na pytanie „Czy ogólnie rzecz biorąc większości ludzi można zaufać?”. Największy poziom zaufania odnotowano w Chinach i Indiach (56%). Polska znalazła się w grupie państw o najniższym poziomie zaufania (16%). Gorszy wynik uzyskali tylko mieszkańcy Turcji (14%), Malezji (13%) i Brazylii (11%). Co ciekawe, większym zaufaniem cechują się mężczyźni, kadra

⁵¹ <https://krd.pl/getattach ment/79f ea362-e258-4b6d-9c3c-aa8d73bbb040?stamp=637829528230830000>, dostęp dnia 1.10.2022 r.

menedżerska, osoby bardziej wykształcone oraz osoby będące w związku małżeńskim.

Rysunek 3.3. Odsetek osób deklarujących zaufanie do większości osób

Źródło: <https://www.ipsos.com/en/interpersonal-trust-across-the-world>, dostęp dnia 8.10.2022 r.

Rozkład kapitału społecznego wiąże się bezpośrednio z historią danego regionu, tradycjami feudalnymi i pańszczyzną. Podział jest tak wyraźny, że można podzielić mapę Europy na państwa zachodnie, o wysokim poziomie zaufania i kapitale społecznym oraz wysokim PKB oraz państwa na wschodzie Europy, z długą tradycją pańszczyzny, niskim poziomem zaufania i kapitału

społecznego oraz niskim PKB (w porównaniu do reszty państw Europy)⁵².

Rysunek 3.4. Wysokość PKB na osobę w krajach Unii Europejskiej

Źródło: <https://inwestomat.eu/deficyt-budzetowy-polski-i-innych-krajow/>, dostęp dnia 5.10.2022 r.

Rola kapitału społecznego jest nie do przecenienia. Wpływa na poziom rozwoju państwa i warunki życiowe obywateli, innowacyjność, napędza gospodarkę a finalnie jest podstawą

⁵² https://www.podkasty.info/katalog/podkast/5274-Wszyscy_Jeste%C5%9Bmy_ze_Wsi_}Pa%C5%84szczyzna_ch%C5%82opi_i_polsko%C5%9B%C4%87_, dostęp dnia 2.10.2022 r.

budowania szczęśliwego społeczeństwa. Niski poziom zaufania Polaków do siebie nawzajem i do instytucji publicznych wynika z naszej historii i samego już słowa „obywatel”, które w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej miało pejoratywny wydźwięk. W tamtych czasach postawy obywatelskie charakteryzowały się negowaniem tego co państwowe, sprzeciwianiem się władzy, koniecznością liczenia wyłącznie na siebie i dbaniem o swoje dobro, ale przede wszystkim brakiem zaangażowania w życie społeczne i jego struktury. Jak obecnie budować kompetencje obywatelskie już u najmłodszych? Jakimi narzędziami dysponują szkoła i rodzice?:

- ▶ zakup karmy dla lokalnego schroniska;
- ▶ klasowa hodowla zwierząt i owadów, które nie są absorbujące, a uczą odpowiedzialności i współdziałania, np. chomiki i patyczaki;
- ▶ samodzielny wybór posiłków na szkolnej stołówce przez uczniów dzięki aplikacji w telefonie, jak np. w XXVIII Liceum Ogólnokształcącym im. Jana Kochanowskiego w Warszawie;
- ▶ zbiórka odzieży dla osób potrzebujących, np. uchodźców;

-
- ▶ zaangażowanie w strajki, np. Młodzieżowy Strajk Klimatyczny czy ogólnokrajowe protesty dotyczące tematów istotnych dla młodego pokolenia.

To tylko niektóre przykłady działań pozwalających na budowanie kompetencji obywatelskich, prostych do zrealizowania z pomocą rodziców i pedagogów szkolnych. Ciekawych pomysłów na zaangażowanie młodych osób w działania na rzecz społeczności jest wiele. Najlepiej gdyby nie były narzucane przez dorosłych, a pochodziły od samej młodzieży.

Dobre praktyki na przykładzie innych państw

Wartym uwagi przykładem jest reforma programu nauczania edukacji obywatelskiej przeprowadzona w Austrii w 2016 r., która miała na celu jej wzmocnienie. W wyniku reformy, nauczanie edukacji obywatelskiej zaczyna się wcześniej (począwszy od klasy VI). Zmieniono treści programów nauczania z rozróżnieniem na ustrój, politykę i strategię. Mocniej zaznaczony jest również jej wymiar europejski i globalny. Wprowadzony program nauczania był pilotowany przez kolejny rok w wybranych kilkudziesięciu szkołach i w wyniku tych działań wprowadzono odpowiednie poprawki. Reforma była możliwa

dzięki akceptacji środowiska politycznego, ministerialnego i obywatelskiego. Należy wspomnieć, że młodzi Austriacy mogą brać udział w wyborach powszechnych od 16 roku życia.

Kolejnym państwem, które od 2017 r. prowadzi działania mające rozwijać wartości związane z edukacją obywatelską wśród uczniów jest Dania. Ministerstwo do spraw Dzieci, Edukacji i Równouprawnienia w Danii zapewnia szkołom konsultantów dydaktycznych, których zadaniem jest wspieranie placówek w promowaniu demokracji i społeczeństwa obywatelskiego oraz zapobieganiu radykalizacji i ekstremizmowi w szkołach.

W Irlandii nadrzędnym działaniem edukacyjnym związanym z edukacją obywatelską jest prowadzony przez uczniów praktyczny projekt badawczy. Uczniowie angażują się bezpośrednio w określone tematy lub zagadnienia i kontaktują się z osobami bądź organizacjami zajmującymi się polityką, prawami człowieka, różnorodnością kulturową oraz zrównoważonym rozwojem. Młodzież pozyskuje informacje o samych organizacjach i zbiera pomysły dotyczące działań, które mogłyby zostać wdrożone. Następnie planowane są i prowadzone działania obywatelskie na poziomie lokalnym, krajowym lub międzynarodowym.

W Finlandii środowisko „Ja i moje miasto” jest przestrzenią stanowiącą mikro-miasto ze wszystkimi jego funkcjami. Korzysta z niego około 80% wszystkich szóstoklasistów w szkołach średnich pierwszego stopnia. Pozwala to młodym ludziom na wcielanie się w rolę konsumenta, obywatela czy pracownika w mikro-społeczeństwie. Jest to koncepcja aktywnego uczenia się, obejmująca szkolenie nauczycieli, materiały dydaktyczne oraz praktyczną formę działań uczniów w zaaranżowanym środowisku.

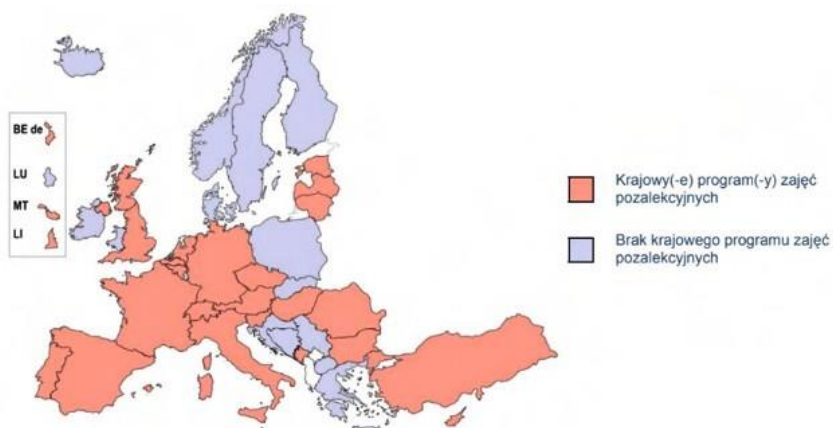
W Rumunii proponowaną formą zajęć w ramach przedmiotu Kultura obywatelska na poziomie szkoły średniej pierwszego stopnia jest debata na temat nagłośnionych przypadków łamania praw człowieka i pozostałych spraw budzących kontrowersje⁵³.

Do innych metod rozwijania kompetencji obywatelskich należą krajowe programy wspierające zajęcia pozalekcyjne. Mają na celu kształtowanie postaw obywatelskich i są dostępne dla wszystkich uczniów. Programy są częściowo finansowane przez

⁵³ <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/6b50c5b0-d651-11e7-a506-01aa75ed71a1/language-pl/format-PDF>, dostęp dnia 02.09.2022 r., Komisja Europejska/EACEA/Eurydice, 2017. Citizenship Education at School in Europe - 2017 ... 94

władze oświatowe a ich głównym celem jest podkreślenie wartości edukacji obywatelskiej dla społeczeństwa. Rysunek 3.5. prezentuje rozmieszczenie takich programów w państwach Europy. Widać wyraźnie, że korzystają z nich kraje Europy zachodniej, środkowej i południowej.

Rysunek 3.5. Krajowe programy wspierające zajęcia pozalekcyjne

Źródło: <https://op.europa.eu/en/publication-detail1/-/publication/6b50c5b0-d651-11e7-a506-01aa75ed71a1/language-pl/format-PDF>, dostęp dnia 02.09.2022 r., Komisja Europejska/EACEA/Eurydice, 2017. Citizenship Education at School in Europe - 2017 ..., s. 94

W Zjednoczonym Królestwie (Anglia i Irlandia Północna) realizowany jest program „National Citizen Service”, który ma na celu integrację młodzieży w wieku 15-17 lat, pochodzącej z różnych środowisk. Takie zajęcia wspierają rozwój

samoświadomości, pewności siebie, otwartości na inne kultury i środowiska oraz współpracę ponad podziałami. W 2017 r. program uzyskał ramy prawne.

Z kolei w Niemczech rząd organizuje konkurs o nazwie „Debata Młodzieżowa”, która ma na celu aktywizację młodych osób poprzez zachęcanie ich do udziału w dyskusji o najważniejszych bieżących tematach w kraju. Konkursy rozpoczynają się od szczebla lokalnego a kończą na finale krajowym, którego gospodarzem jest prezydent Niemiec. „Debata Młodzieżowa” rozwija umiejętności komunikacji, negocjacji i perswazji, ale przede wszystkim ma na celu zainteresowanie młodego pokolenia życiem politycznym i sytuacją w kraju.

W Estonii krajowy program „Tugila” skierowany jest do osób, które nie pracują ani nie uczęszczają do szkoły. Jego zadaniem jest zapobieganie tworzeniu się grup młodzieżowych działających na granicy prawa, skupionych w biednych dzielnicach. Program daje szansę osobom zagrożonym wykluczeniem ubóstwem, aktywnie wspiera młodzież w poszukiwaniu pracy, pomaga w rozwoju umiejętności cenionych na rynku, wspiera poczucie własnej wartości.

Z kolei na Malcie rząd finansuje program ekologiczny „EkoSkola Malta”, niezwykle istotny dla gospodarki kraju opartej głównie na turystyce. Program wspiera rozwój świadomości ekologicznej już u najmłodszych i dzięki współpracy z organizacjami partnerskimi, daje możliwość udziału w ciekawych i rozwijających zajęciach⁵⁴.

⁵⁴ Ibidem, s. 93.

Rola NGO w kształtowaniu kompetencji obywatelskich

Rola NGO w procesie edukacji obywatelskiej jest nie do przecenienia. Wypełniają szkolne i rodzicielskie luki oraz zajmują się nieformalną edukacją obywatelską młodzieży. Aktywizują młodych poprzez organizowanie protestów, debat politycznych, rozmów z władzami, zbiórek akcji charytatywnych. Prowadzone przez nie działania są bardzo zróżnicowane, jednak ich nadrzędnym celem jest tworzenie bezpiecznej przestrzeni do podejmowania działań obywatelskich. W ramach grupy NGO można utworzyć następujący podział podmiotów⁵⁵:

1. Stowarzyszenia i fundacje, których głównym celem jest działanie na rzecz budowania kompetencji społecznych, obywatelskich oraz edukacji obywatelskiej. Przykładem może być CEO czy Fundacja Civis Polonus;
2. Instytuty badawcze i think thanki, badające nastroje społeczne i trendy, jak np. Instytut Spraw Publicznych;

⁵⁵ E. Bacia, A. Gienusz, G. Makowski, F. Pazderski, P. Stronkowski, B. Walczak, *Kształtowanie kompetencji społecznych i obywatelskich przez organizacje pozarządowe w Polsce*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2015 r., s. 27.

-
3. Stowarzyszenia i fundacje działające ogólnie na rzecz dzieci i młodzieży, nie tylko w ramach edukacji obywatelskiej, ale także na rzecz rozwoju fizycznego, kulturowego czy zabezpieczenia socjalnego;
 4. Stowarzyszenia i fundacje działające w określonej sprawie, np. edukacji, kultury, które nie są skierowane wyłącznie do dzieci i młodzieży, a wszystkich grup wiekowych, w zależności od prowadzonego projektu. Taką formę działania przyjęły np. Akademia Rozwoju Filantropii i Federacja Inicjatyw Oświatowych.

Do tej grupy należałoby jeszcze dołączyć beneficjentów grantów, jak np. domy kultury, stowarzyszenia sportowe i kulturalne, czy organizacje skautowe, które realizują swoje zadania związane z edukacją obywatelską dzięki takim środkom finansowym. Jest to bardzo zróżnicowana grupa, która łączy zarówno formalne, jak i nieformalne NGO. Realizatorami inicjatyw mogą być zarówno nauczyciele, jak też animatorzy i trenerzy.

Działania w społeczności lokalnej - wzmacnianie tożsamości

„Aktywne uczestnictwo młodych w decyzjach i przedsięwzięciach na szczeblu lokalnym regionalnym jest niezbędne, jeżeli chcemy budować społeczeństwa bardziej demokratyczne, bardziej solidarne i bardziej dostatnie. (...) Wspólnoty lokalne i regionalne, które są najbliższymi władzami dla młodzieży, odgrywają bardzo istotną rolę w lansowaniu ich uczestnictwa. Spełniając tę rolę, mogą one czuwać nad tym, by młodzi byli nie tylko dobrze poinformowani o demokracji i przynależności państwowej, ale również umożliwić im konkretne w nich uczestnictwo.(...) By uczestnictwo to miało jakiś sens, niezbędne jest umożliwienie młodym od zaraz działalności i wpływu na podejmowane decyzje, a nie dopiero w późniejszym okresie ich życia”⁵⁶. Tak brzmi część preambuły znowelizowanej Europejskiej Karty Uczestnictwa Młodych Ludzi w Życiu Lokalnym i Regionalnym. Zadanie, jakie stawia Rada Europy, wydaje się być bardzo trudne. W naszych warunkach młody człowiek spotyka się z tym, że raczej nie ma wpływu na podejmowane decyzje a jego głos nie jest istotny (przykład

⁵⁶ <https://rm.coe.int/16807038eb>, dostęp dnia 2.10.2022 r.

samorządów uczniowskich). Okazuje się, że nie tylko taka przestrzeń nie jest tworzona, ale nawet jest mocno ograniczana, a potencjał młodych często pozostaje niewykorzystany.

Jedną z ciekawszych inicjatyw na szczeblu lokalnym jest zainicjowanie powstania Młodzieżowych Rad Dzielnicy⁵⁷. Na Bemowie w 2004 r. powstała pierwsza Młodzieżowa Rada Dzielnicy, licząca w tamtym czasie około 20 osób. Projekt prowadzono pod patronatem Fundacji Civis Polonus. Jego celem było zaangażowanie młodych osób w publiczne sprawy, lokalnie. Adresatami byli uczniowie szkół ponadpodstawowych. Powstanie Rady zapewniło dialog pomiędzy osobami dorosłymi, urzędnikami, władzami i administracją a ludźmi młodymi. Projekty kierowane do młodzieży mogły być konsultowane z ich odbiorcami, przez co miały znacznie większą szansę powodzenia i pozytywnego odbioru. Projekt od samego początku angażował młode osoby, które startując w naborze do rady musiały przygotować się do kampanii wyborczej oraz etapu wyborów w swojej szkole. Już sam udział w obradach rady pozwala zaznajomić się z trybem i charakterem działania takich gremiów.

⁵⁷ http://www.bibliotekawolontariatu.pl/wpcontent/uploads/Edukacja_obywatelska_mlodziwy_Polskie_dobre_praktyki.pdf, dostęp dnia 10.08.2022 r.

Jest to także bezcenna lekcja o współpracy, kompromisach, mediacjach i pracy na rzecz społeczności lokalnej. Dla uczniów, którzy zostali powołani do rady zorganizowano także kilkudniowe szkolenia z zakresu działania polityki na poziomie lokalnym, wyzwań, które przed nimi stoją oraz m.in. formułowania rekomendacji i przygotowywania opinii. Niektóre z aktywności podjęte przez radę to:

- ▶ regularne spotkania z zarządem dzielnicy oraz administracją publiczną;
- ▶ organizowanie debat w szkołach na najbardziej aktualne tematy, oddawanie głosu młodym osobom i pytanie o ich opinię;
- ▶ dystrybucja ulotki z planowanym zakresem prac na rzecz młodych przez władze dzielnicy, informowanie o zadaniach ukończonych;
- ▶ projekty na rzecz społeczności lokalnej w danej dzielnicy, których pomysłodawcami wykonawcami byli członkowie rady.

Dodatkowo rada spotykała się regularnie na warsztatach w celu omówienia bieżących prac władz dzielnicy, podjętych uchwał

i planowanych projektów. Korzyści wynikające z takiej aktywności młodych są tak naprawdę trójstronne: oczywiście dla samych młodych zaangażowanych w życie lokalnej społeczności, dla administracji lokalnej oraz dla szkół⁵⁸.

Cel edukacji obywatelskiej został już kilkakrotnie przywołany w niniejszym raporcie. Skupia się na aktywizacji młodzieży i dorosłych oraz zachęcaniu do: współdziałania i interesowania się swoim otoczeniem czy sytuacją w państwie, reagowania na wydarzenia i kontrolowania władzy. Nie zostanie osiągnięty, jeżeli społeczność nie będzie identyfikować się z okolicą, w której mieszka, nie wytworzy więzi z ludźmi, których spotyka w swojej miejscowości i zwyczajnie nie będzie utożsamiać się z miejscem zamieszkania.

Aby temu zaradzić NGO wychodzą z propozycjami rozmaitych inicjatyw, stwarzających środowisko odpowiednie do odkrywania potencjału, który tkwi w ich lokalnych społecznościach. Jedną z inicjatyw pod patronatem Fundacji Działań Edukacyjnych KReAdukcja był projekt „Lubelszczyzna znana i nieznaną. Edukacja regionalna”. Obejmował szereg

⁵⁸ Ibidem.

wydarzeń skierowanych do dzieci i młodzieży do 18 roku życia, które miały na celu zainteresowanie osób młodych historią regionu, najważniejszymi wydarzeniami mającymi wpływ na jego aktualną sytuację, poznanie własnej tożsamości i odnalezienie swojego miejsca na ziemi. Poza warsztatami dla dzieci i konkursem prac, ostatnim etapem projektu było stworzenie przez trenerów programu edukacyjnego skierowanego do uczniów szkół podstawowych.

Podobnym projektem, realizowanym przez Stowarzyszenie TRIADA, był projekt pn. „Śladami ciekawych i nieznanych miejsc z przeszłości Chełmszczyzny”, którego celem było wzmocnienie tożsamości lokalnej. Warsztaty, jakie w nim przeprowadzono miały formę zajęć pozalekcyjnych, których celem było przybliżenie i pielęgnowanie dziedzictwa kulturowego regionu. Zajęcia odbywały się w terenie, poza szkolnymi murami, co znacznie zwiększyło ich atrakcyjność.

Kolejnym projektem, którego celem było wzmocnienie tożsamości lokalnej, powstał w odpowiedzi na badanie zlecone przez Ośrodek Pomocy Społecznej i Urząd Dzielnicy Wola. Dotyczyło zajęć pozalekcyjnych organizowanych w dzielnicy Wola dla młodzieży korzystającej ze wsparcia ośrodka. Wyniki badań

jednoznacznie potwierdzały, że zajęcia pozalekcyjne nie budzą zainteresowania, nie uczą nowych kompetencji, a sama młodzież uważa, że system ich prowadzenia jest staromodny i nie odpowiada aktualnym trendom. W efekcie tych badań przygotowano warsztaty z trenerami i scenariusze lekcyjne, których celem było poznanie społeczności lokalnej oraz regionu. Jednym z zadań było nagranie krótkiego filmu o regionie i stworzenie kroniki. Projekt kończył się grą miejską, będącą podsumowaniem wszystkich prac.

Rezultatami tego typu inicjatyw NGO jest odnalezienie przez młodzież wartości wspólnoty lokalnej i utożsamienie się z nią. Pozwalają na poznanie historii swojego regionu, wybitnych artystów, odkrycie ich dzieł oraz przeszłości. Rozbudzają zainteresowanie regionem, przedstawiają możliwości jego rozwoju i zachęcają do działania.

Problemy NGO na przykładzie współpracy ze szkołami

Według Jerzego Witkowskiego - Prezesa CEO - potencjał współpracy NGO ze szkołami jest bardzo duży i będzie rósł, ponieważ coraz bardziej będą liczyć się kompetencje i konkretne umiejętności, a nie wiedza encyklopedyczna. Szkoła znajduje się pod ciągłą presją. Wpływają na to reformy edukacji,

czy pandemia koronawirusa. Nie bez znaczenia w momentach kryzysowych była współpraca NGO i szkół, która z roku na rok umacnia się i postępuje. Fundacja Pole Dialogu we współpracy z CEO przeprowadziły badanie w ramach projektu „Włącz szkołę!” o nazwie „W stronę współpracy: organizacje społeczne i szkoły”,⁵⁹ które diagnozuje stan współpracy szkół z NGO na podstawie rozmów z przedstawicielami obu stron, uwypukla największe wyzwania i problemy oraz rekomenduje wzory współpracy. Najczęstszymi barierami czy też słabymi punktami na drodze współpracy były:

- ▶ Duże przeciążenie, brak czasu dyrektorów szkół, obciążenie osób decyzyjnych i deficyt czasu. Dotyczy to także przeciążenia uczniów nadmiarem materiału i zajęciami pozalekcyjnymi, przez co przedstawicielom NGO trudno jest wpasować się w bardzo napięty grafik szkoły;
- ▶ Obawa szkół przed przeciążeniem związanym z samą realizacją wspólnych projektów, a także późniejszą sprawozdawczością. W badaniu nauczyciele wskazują na

⁵⁹ <https://poledialogu.org.pl/w-strone-wspolpracy-organizacje-spooleczne-i-szkoly/>, dostęp dnia 6.10.2022 r.

zbyt dużą biurokracją i dodatkowe obciążenia z tym związane. Biorąc pod uwagę, że część pracy związanej z wystawianiem ocen nauczyciele często wykonują w domu, nie dziwi fakt, że nie chcą podejmować się kolejnych zadań, generujących dodatkowe godziny pracy, nawet jeżeli przynoszą korzyści dla uczniów i szkoty;

- ▶ Zasada ograniczonego zaufania - choć NGO mogą pochwalić się wysokim stopniem zaufania społecznego, to cały czas odczuwają ograniczone zaufanie ze strony szkół. Spowodowane jest to protestami i interwencjami rodziców czy publiczną krytyką projektów prowadzonych przez nie w szkołach. Pomimo, że takie sytuacje nie zdarzają się często i są bardziej incydentalne, to szkoła, która była ich uczestnikiem prawdopodobnie nie wejdzie kolejny raz w taką współpracę. Natomiast inne placówki świadome takich zajęć stosują zasadę ograniczonego zaufania. Kultura nieufności szerzona jest przez różne media i gremia, przez co same szkoty muszą bacznie przyglądać się wszystkim projektom i je kontrolować;
- ▶ Problemem jest także odpłatność za projekty. Szkoty są bardziej skłonne podjąć się projektów, które mają

zewnętrzne źródło finansowania. Wynika to z trudnej sytuacji materialnej i dotyczy przede wszystkim szkół w małych miejscowościach. Pozostałe placówki często wolą przeznaczać środki na aktualne, wewnętrzne projekty i niechętnie ponoszą dodatkowe koszty na projekty realizowane w ramach tych współprac. Dodatkowo, jeżeli opłata przeniesiona jest na uczniów czy rodziców, to istnieje duże prawdopodobieństwo, że tylko niewielka część osób weźmie udział w projekcie, który skierowany jest do całej szkoły, co znacznie utrudnia współpracę. Niestabilność finansowa jest z kolei największą bolączką NGO, a pobieranie opłat za projekty, które nie są finansowane zewnętrznie mogłoby je wspomóc i zapewnić ciągłość działań.

Rekomendacje⁶⁰

- ▶ Dyrektorzy i osoby decyzyjne są przeciążone, dlatego oferta kierowana do szkół powinna zawierać wszystkie najważniejsze informacje, ale jednocześnie być zwięzła i napisana językiem korzyści. Jej celem jest uzyskanie

⁶⁰ Ibidem.

odpowiedzi na kluczowe pytania przy niskim zaangażowaniu czasowym;

- ▶ NGO powinny korzystać z sieciowania wcześniej pozyskanych kontaktów do osób pracujących w szkołach, co zwiększa szansę na podjęcie współpracy. Z kolei szkoły powinny być bardziej otwarte na poszukiwanie kontaktu z przedstawicielami NGO, co zwiększy ilość napływających projektów i pozwoli na wybranie tych najlepszych i najciekawszych dla uczniów. Biurokratyzacja związana z projektami kierowanymi do szkół powinna być minimalna, co odciąży nauczycieli, którzy chętniej podejmą się ich realizacji;
- ▶ Dużym udogodnieniem dla szkół byłaby możliwość korzystania z pomocy trenera/mentora w sprawach formalnych i merytorycznych, dedykowanego do danego projektu przez NGO;
- ▶ Punktem zapalnym wskazywanym przez obydwie strony była kwestia ograniczonego zaufania. Problem ten mógłby zostać rozwiązany np. dzięki uzyskaniu przez NGO referencji samorządów czy innych organizacji, które cieszą się zaufaniem społecznym. Organizacja z referencjami

i transparentnością finansową miałyby znacznie większe szanse na współpracę i zaproszenie do prowadzenia projektu. Po stronie osób zarządzających szkołami leży jednak przewyciężenie strachu, który często jest bezpodstawny;

- ▶ Ostatnią wymienianą przeszkodą na drodze do współpracy była odpłatność projektów. Autorzy raportu rekomendują, aby projekty kierowane do szkół nie były odpłatne, jeżeli tylko istnieje taka możliwość.

Polecane materiały o edukacji obywatelskiej

Książki:

1. M. Kramer, K. Laube-Kramer, *Nieoczywista układanka polska. Preteksty do myślenia, do rozmowy, do działania. Ponad podziałami, międzypokoleniowa*, Wydawnictwo Fundacja Kocham Polskę, 2018 r.
2. K. Sołtyk, E. Moyski, *Moja Polska*, Wydawnictwo Wilga, 2018 r.
3. A. Markowski, *Zbuntuj się. 101 sposobów, jak protestować skutecznie*, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, 2020 r.
4. A. Tyczyńska-Skowrońska, A. Dudek, *Alfabet Polski*, Wydawnictwo Muchomor, 2019 r.
5. Z. Stanecka, *Nasza paczka i niepodległość. O sześciu polskich świętach*, Wydawnictwo Harper Collins Polska, 2020 r.
6. K. Rich, *Dziewczyny do boju. Poradnik młodej aktywistki*, Wydawnictwo Nowa Baśń 2020 r.

Polecane strony internetowe:

1. <https://ceo.org.pl/> strona internetowa CEO to niekwestionowane źródło edukacji obywatelskiej dla

młodzieży dorosłych. Zawiera materiały w postaci przewodników dla nauczycieli oraz gotowych scenariuszy zajęć lekcyjnych, np. „Jak skutecznie zachęcić do głosowania?”. Dodatkowo pozwala zapisać się na bezpłatne warsztaty, kursy szkolenia prowadzone w formule stacjonarnej oraz zdalnej. CEO udostępnia także bardzo ciekawe narzędzie o nazwie „Latarnik Wyborczy”, które na podstawie udzielonych odpowiedzi oblicza zgodność z deklaracjami komitetów wyborczych.

2. <https://www.awo.org.pl/> - strona internetowa Fundacji Akademia Wiedzy Obywatelskiej, której celem jest szerzenie wiedzy o administracji publicznej, służbie cywilnej i instytucjach międzynarodowych, aby zainteresować i aktywizować młodych, tworząc przyszłe świadome pokolenie. Fundacja prowadzi projekty skierowane do młodzieży, jak np. „WOD Masterclass” czy „Bootcamp Obywatelski”, w którym prelegentami są takie osoby jak Ambasador USA w Polsce Mark Brzeziński czy założyciele innych znanych i cenionych Fundacji.
3. <https://www.civispolonus.org.pl/> strona internetowa Fundacji Civis Polonus. Jej celem jest kreowanie otwartego,

kompetentnego, świadomego i zaangażowanego pokolenia. Prowadzi konferencje, szkolenia i warsztaty. Wspiera samorządność uczniowską i rozwój nauczycieli, oddaje głos młodym. Współpracuje zarówno ze szkołami, jak i NGO.

4. <https://liberte.pl/> - strona internetowa Fundacji Liberte ! - organizacji kulturalnej, społecznej oraz think thank. Jak wskazują jej przedstawiciele: **„Naszą ambicją jest pozycja rzecznika społeczeństwa otwartego, racjonalnych, wolnorynkowych poglądów gospodarczych i kultury liberalnej w Polsce”**. Projekty, czasem o charakterze niszowym, kieruje do wszystkich obywateli. Wydaje e-miesięcznik, w którym omawiane są najbardziej aktualne wydarzenia w kraju. Fundacja poddaje pod dyskusję ogólnie przyjęte schematy i założenia, namawia do refleksji. Prowadzi podcasty „Liberte! Talks: to, co ważne” oraz Igrzyska Wolności, będące bezprecedensowym wydarzeniem skupiającym ludzi ze świata kultury, biznesu i polityki.

Podsumowanie

Edukacja obywatelska w Polsce, zarówno na poziomie szkół, jak i wśród dorosłych Polaków zdaje się być obszarem, który wymaga ciągłego rozwijania. Polscy uczniowie i nauczyciele mogą liczyć na wsparcie w rozwijaniu umiejętności uczenia się i nauczania kompetencji obywatelskich dzięki działalności organizacji rządowych i pozarządowych. Nauczyciele jako grupa zawodowa odpowiedzialna za szerzenie edukacji obywatelskiej na poziomie szkół, wymagają rzetelnego przygotowania do pełnienia tej funkcji. Dlatego ważne jest, aby kierowana do nich oferta szkoleniowa odpowiadała na rzeczywiste potrzeby. Warto zastanowić się nad wdrożeniem rozwiązań systemowych inspirując się przykładami dobrych praktyk stosowanych w szkołach w Europie. Duże wyzwanie stanowi edukacja obywatelska osób dorosłych o czym świadczą podane w niniejszym raporcie przykłady, a także wyniki frekwencji wyborczej.

W kontekście zaleceń Rady Unii Europejskiej przytoczonych w początkowej części raportu, można dostrzec, jak wiele jeszcze mamy do zrobienia. Edukacja obywatelska w Polsce nadal zajmuje znacznie niższą pozycję niż nauki ścisłe i pozostałe

przedmioty, także w odniesieniu do polityki edukacyjnej państwa. Choć kompetencje obywatelskie należą do kluczowych, to znajdują się na marginalnej pozycji w kontekście poświęcanego im czasu czy nakładów finansowych. Polacy przejawiają niską aktywność obywatelską oraz przewagę postaw indywidualistycznych nad prospołecznymi i wspólnotowymi, do czego zapewne przyczynia się późna edukacja obywatelska. Zajęć dotyczących edukacji obywatelskiej jest zbyt mało, aby zbudować postawę obywatelską, o której mowa w zaleceniach Rady Unii Europejskiej.

Publiczna, powszechna edukacja szkolna powinna położyć większy nacisk na kształtowanie młodych osób - aktywnych społecznie, zaangażowanych, rozumiejących prawa i mechanizmy demokracji, praworządności czy polityki. Znające rolę i funkcję mediów oraz władzy, potrafiące mieć własne zdanie i krytyczne spojrzenie na rzeczywistość. Zgodnie z zapisami podstawy programowej 2022/2023: **„Nadrzędnemu celowi kształcenia w zakresie wiedzy o społeczeństwie - kształtowaniu postaw obywatelskich i prospołecznych - sprzyjać ma nabywanie wiedzy i rozwijanie umiejętności dotyczących kolejnych kręgów środowiskowych, z którymi**

styka się uczeń: od rodziny i szkoły przez wspólnotę lokalną i regionalną, aż do wspólnoty narodowej, państwowej i międzynarodowej. Kształcenie to ma umożliwiać rozwój umiejętności refleksyjnej obserwacji otaczającej rzeczywistości społecznej, w tym życia publicznego"⁶¹. Tymczasem szkołę opuszczają najczęściej ludzie bierni społecznie, będący świadkami a nie uczestnikami życia społecznego. Oczekujący na wykonanie pewnych, koniecznych zadań i poddający się temu, co się wydarzy. Osoby, które nie mają wykształconych kompetencji obywatelskich, bardzo często nie są świadome swoich praw, obowiązków i przywilejów. W sytuacjach trudnych, dotyczących spraw rodzinnych, mieszkaniowych, zdrowotnych czy pracowniczych, a zatem takich, które dotyczą każdego z nas, nie wiedzą do kogo mogą zwrócić się o pomoc. Nie są świadome istnienia NGO świadczących pomoc w określonych przypadkach ani narzędzi pomocowych tworzonych przez rząd, takich jak zapomogi, dofinansowania czy bezpłatne poradnictwo. Edukacja obywatelska w tym kontekście jest podstawą, kluczem do świadomego i często szczęśliwego życia i okazuje się,

⁶¹ <https://podstawaprogramowa.pl/Szkola-podstawowa-IV-VIII>, dostęp dnia 8.10.2022 r.

że w codziennym życiu może być bardziej pomocna i użyteczna niż każdy inny przedmiot nauczania.

Kompetencje obywatelskie nabywane są w rodzinie i można zaryzykować stwierdzenie, że są „dziedziczone”. To rodzice i najbliższe otoczenie kształtuje w dziecku od najmłodszych lat pewne postawy i zachowania społeczne, opinie o polityce i rządach, uczestniczenie w zebraniach, zabieranie głosu, udział w głosowaniach lub bierne poddawanie się wydarzeniom. Szczególnie widoczne jest to w małych miejscowościach, kiedy otoczenie jest mocno zawężone a opinie ukierunkowane i bardzo zbliżone. W takich miejscach młody człowiek ma małe szanse na różnorodność, wykształcenie własnego zdania, naukę otwartej komunikacji. Zatem dostęp do edukacji obywatelskiej powinien być wyrównany i powinien docierać do mniejszych miejscowości, młodzieży mniej uprzywilejowanej a także do szkół branżowych. Przytoczone deklaracje z podstawy programowej są ambitne i doskonale opisują cel nauki przedmiotu WOS, jednak aktualnie nie spełniają swoich założeń i nie są skutecznie realizowane. Aby tak się stało, należałoby zacząć od zmiany systemowej oraz wsparcia dla szkół i nauczycieli, aby otrzymali narzędzia do prowadzenia ciekawych, angażujących zajęć lekcyjnych.

Edukacja obywatelska w Polsce w perspektywie organizacji pozarządowych wyniki badania społecznego

WPROWADZENIE

Pojęcie edukacji obywatelskiej bywa różnie rozumiane. Sieć Eurydice (Sieć Informacji o Edukacji w Europie) w swoich raportach skupia się przede wszystkim na edukacji obywatelskiej rozumianej jako wiedza i umiejętności przekazywane w szkołach. Jej funkcją ma być wypełnianie luki między jednostką a społeczeństwem poprzez „wyposażenie uczniów w kompetencje, które promują równocześnie interesy jednostki i wspólnoty, umożliwiając w ten sposób harmonijny rozwój obu stron”⁶². Edukacja obywatelska w tym rozumieniu jest przedmiotem płynnym, ponieważ wybór konkretnych kompetencji zależy od ciągle zmieniającej się sytuacji. Dodatkowo jest ona ściśle powiązana z ustrojem demokratycznym, który korzysta z efektów edukacji

⁶² Eurydice (2017), *Edukacja obywatelska w szkołach w Europie - 2017* Raport Eurydice, Luksemburg: Urząd Oficjalnych Publikacji Wspólnot Europejskich, s. 19.

obywatelskiej który jednocześnie zapewnia warunki dla jej rozwoju.

Organizacje pozarządowe z kolei będą postrzegać edukację obywatelską poza kontekstem wyłącznie szkolnym. Zdaniem Fundacji Think! w ramach edukacji obywatelskiej zawierają się wszelkie projekty, których celem jest nabywanie przez młodych ludzi kompetencji społecznych i obywatelskich, takich jak: kreatywność innowacyjność, krytyczne myślenie rozwiązywanie problemów, współpraca w ramach grupy, sprawność posługiwania się narzędziami technologii informacyjno-komunikacyjnej czy umiejętność funkcjonowania w zróżnicowanym środowisku⁶³.

Badanie zostało przeprowadzone w ramach projektu „Edukacja obywatelska w Polsce w perspektywie organizacji pozarządowych” przez Polski Instytut Rozwoju Społecznego i Gospodarczego na grupie 1006 osób. Ankieta badawcza składała się z trzech części: I: Organizacja, II: Edukacja obywatelska w Polsce, III: Edukacja obywatelska - otoczenie. Badanie zostało przeprowadzone jednorazowo poprzez rozesłanie ankiet online

⁶³ <https://www.think.org.pl/edukacja-obywatelska>, dostęp dnia 16.11.2022 r.

z pytaniami zamkniętymi. Odpowiedzi zbierane były w dniach od 4 maja do 31 lipca 2022 roku. Przed badaniem respondenci nie otrzymali żadnych dodatkowych informacji za wyjątkiem krótkiej informacji o celu badania.

I. CHARAKTERYSTYKA BADANYCH ORGANIZACJI

Pytania od numeru 1 do numeru 8 skupiały się na charakterystyce badanych organizacji. Zapytano między innymi o formę prawną organizacji, główne obszary działania oraz o zasięg działania organizacji.

Forma prawna organizacji

Uwzględniono 13 form prawnych organizacji. **Fundacje** stanowiły niemal połowę wszystkich badanych organizacji (**45%**). Na drugim i trzecim miejscu znalazły się **stowarzyszenia** oraz **stowarzyszenia jednostek samorządu terytorialnego** {odpowiednio **14,4%** oraz **6,2%**).

Najrzadziej zaznaczanymi odpowiedziami były: centra integracji społecznej, oddziały lub filie organizacji o zasięgu innym niż lokalny oraz szkoła –łącznie stanowiły one niecałe **4%** wszystkich badanych organizacji.

Tabela 1. Szczegółowe dane dotyczące form prawnych

Forma prawna organizacji	Odsetek udzielonych odpowiedzi
Fundacja	45%
Stowarzyszenie	14,4%
Stowarzyszenie jednostek samorządu terytorialnego	6,2%
Związek stowarzyszeń (federacja)	6,1%
Klub sportowy	5,5%
Lokalna grupa działania	5,4%
Spółdzielnia socjalna	4%
Zakład aktywności zawodowej	3,7%
Środowiskowy dom samopomocy	3,2%
Podmiot Kościoła Katolickiego, innego kościoła lub związku wyznaniowego prowadzącego działalność pożytku publicznego	2,8%
Centrum integracji społecznej	2,0%
Oddział/filia organizacji o zasięgu innym niż lokalny	1%
Szkota	0,7%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych.

Obszar działania organizacji

Prawie 1/4 badanych organizacji za swoje główne obszary działania uznaje **pomoc społeczną** (24%). Na drugim miejscu znalazła się **integracja społeczna** a na trzecim **zachowanie dziedzictwa kulturowego** (odpowiednio 23% i 18%). Jedynie 1 punkt procentowy mniej zyskują **rozwój lokalny** oraz **działalność charytatywna** (17%). Dalej znalazły się badania naukowe, ekonomia społeczna czy ochrona środowiska. Obszary bezpośrednio powiązane z tematyką raportu, a więc edukacja i wsparcie III sektora wskazuje niemal co dziesiąta organizacja (odpowiednio 9% i 8%). Najrzadziej wybierane były obszary związane z bezpieczeństwem, wsparciem biznesu, a także religią. Prezentowane wyniki świadczą o dużym zróżnicowaniu organizacji pod kątem ich głównej działalności. Szczegółowe dane prezentuje wykres nr 2.

Wykres 2. Główne obszary działania organizacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych.

Podmioty na rzecz których działa organizacja (beneficjenci)

Głównym beneficjentem działań badanych organizacji są **mieszkańcy okolicy i lokalna społeczność** (31%) oraz **osoby ze szczególnymi potrzebami** (24%). Następnie w zestawieniu znalazły się **organizacje i instytucje państwowe**, a także **dzieci lub młodzież** (odpowiednio 15,2% oraz 15,1%). Badane

organizacje kierują działalność również do **seniorów** (9,1%).
 Najmniej osób zadeklarowało, że organizacje do których należą,
 działają na rzecz **środowiska naturalnego** (3,1%) oraz **zwierząt**

3. Proszę o wskazanie, na rzecz jakich podmiotów działa Państwa organizacja: Jeżeli Państwa organizacja działa na rzecz wielu podmiotów, pros...wnego beneficjenta działań Państwa organizacji
 1 006 odpowiedzi

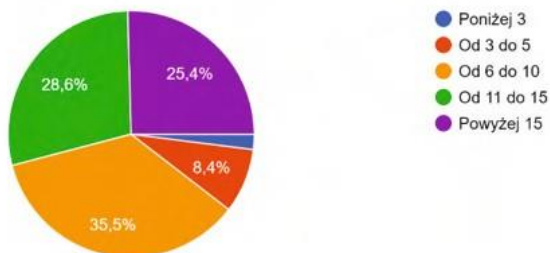
(2,4%).

Ilość osób działających w organizacji zasięg organizacji

W organizacjach do których należą badani działa aktywnie najczęściej **od 6 do 10 osób** (35,5%). Aż **28,6%** ankietowanych przyznało, że pracuje w organizacji liczącej **od 11 do 15 osób**. Organizacje liczące **powyżej 15 osób** stanowiły **25,4%**. Najmniejszą grupę stanowiły organizacje liczące od **3 do 5 osób** oraz **poniżej 3 osób**.

4. Ile osób działa aktywnie w Państwa organizacji?

1 006 odpowiedzi

Respondenci działają najczęściej w organizacjach o zasięgu **województwa (32,5%)** oraz **powiatu (23,1%)**. Na trzecim miejscu znalazły się organizacje działające na terenie gminy/miasta (**20,2%**). Najmniejszy odsetek osób przyznał, że ich organizacja ma **zasięg międzynarodowy** - 6% badanych. Szczegółowe dane prezentuje tabela nr 3.

Tabela 3. Zasięg działania badanych organizacji

Zasięg działania organizacji	Odsetek odpowiedzi
Województwo	32,5%
Powiat	23,1%
Gmina/miasto	20,2%
Lokalny (sołectwo)	11,1%

Kraj	7,1%
Międzynarodowy	6%

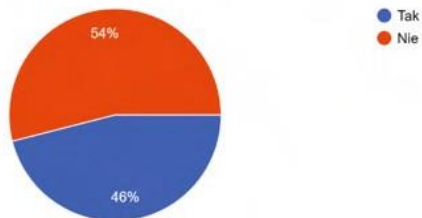
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych

Dedykowany dział prowadzący projekty edukacyjne

Organizacje najczęściej **nie** mają **oddzielnego**, wyspecjalizowanego działu odpowiedzialnego za działalność edukacyjną. Takiej odpowiedzi udzieliło **54% badanych**.

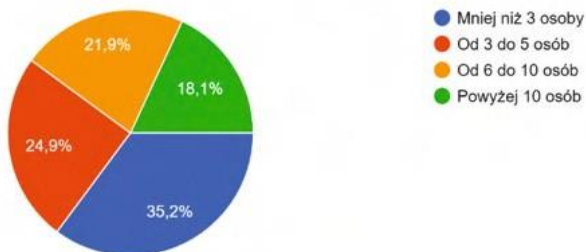
6. Czy w Państwa organizacji znajduje się wyspecjalizowany dział odpowiedzialny za edukację, w tym edukację obywatelską?

1 006 odpowiedzi

7. Ile osób w Państwa organizacji zajmuje się prowadzeniem działalności edukacyjnej?

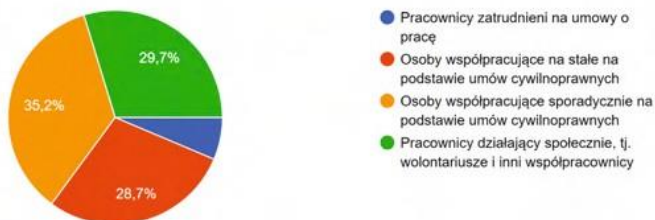
1 006 odpowiedzi

Prowadzeniem działalności edukacyjnej zajmują się zwykle **mniej niż 3 osoby (35,2%)**. Od 3 do 5 osób zajmuje się edukacją w co czwartej badanej organizacji (**24,9%**). Jedynie w **18,1%** organizacji w obszarze edukacji pracuje **powyżej 10 osób**.

8. Osoby zaangażowane w Państwa organizacji przy pracy związanej z prowadzeniem działalności edukacyjnej to:

1 006 odpowiedzi

Według odpowiedzi ankietowanych **ponad 60%** osób związanych z prowadzeniem działalności edukacyjnej **nie jest na stałe zatrudniona w organizacji**: **35,2%** stanowią osoby współpracujące sporadycznie (na podstawie umów cywilnoprawnych) **a 29,7% stanowią pracownicy działający społecznie** (tj. wolontariusze i inni współpracownicy). Osoby **współpracujące na stałe** (na podstawie umów cywilnoprawnych) stanowią **28,7%** a zaledwie **6,4%** badanych zatrudnionych jest na **podstawie umowy o pracę**.

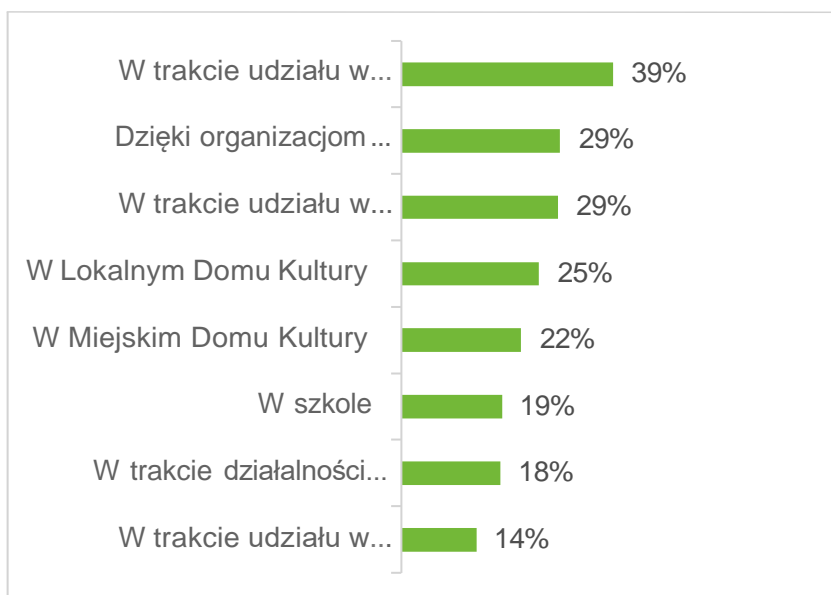
II. EDUKACJA OBYWATELSKA W POLSCE

Pytania od numeru 9 do numeru 15 dotyczyły zagadnienia edukacji obywatelskiej w Polsce. Badanych zapytano między innymi jakie formy edukacji obywatelskiej byłyby najskuteczniejsze, jakie zagadnienia powinny być poruszane oraz jaki powinien być oczekiwany efekt nauczania edukacji obywatelskiej.

W pytaniu nr 9 ankietowani wskazali, gdzie spotkali się z pojęciem *edukacji obywatelskiej*. Najczęściej udzielną odpowiedzią były **wydarzenia organizowane przez administrację państwową (39%)**. Drugim najczęściej

wskazywanym źródłem były **organizacje pozarządowe** a na trzecim miejscu znalazły się **wydarzenia organizowane przez lokalne władze** (odpowiednio 29,2% oraz 28,8%). Szczegółowe odpowiedzi prezentuje wykres nr 4.

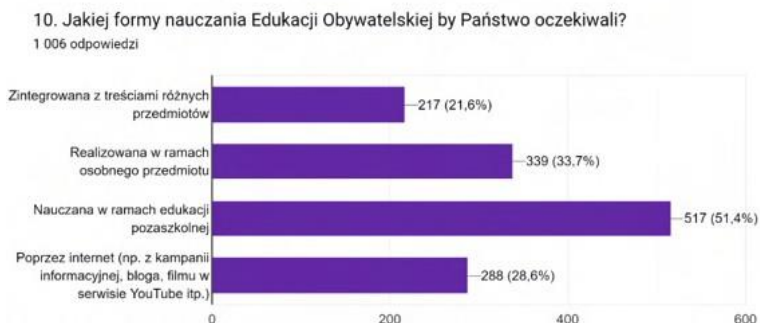
Wykres 4. Pojęcie edukacji obywatelskiej - źródła wiedzy

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych.

Warto zauważyć, że szkoła jest takim źródłem wiedzy jedynie dla **co piątej organizacji i wyprzedzają ją lokalne (25%) oraz miejskie (22%) domy kultury**. Świadczy to o istotności

prowadzenia działalności w zakresie edukacji obywatelskiej poza kontekstem szkolnym.

Organizacje pozarządowe są świadome, jak ważne jest nauczanie edukacji obywatelskiej nie tylko w szkole. Ponad **połowa z nich (51%)** oczekuje właśnie takiej formy nauczania. **Co trzecia** organizacja deklaruje natomiast, że edukacja obywatelska powinna przyjąć **formę osobnego przedmiotu w szkole**. Niewiele mniej **(28,6%)** organizacji wyobraża sobie przekazywanie wiedzy w tym zakresie poprzez **internet**, który to sposób również może być rozumiany jako forma edukacji pozaszkolnej.

Pytanie numer 11 dotyczyło zagadnień, które powinny być poruszane w ramach nauczania edukacji obywatelskiej. Według ankietowanych najważniejszymi tematami są **wybrane**

zagadnienia dotyczące życia społecznego i społeczeństwa oraz omówienie zasad i norm życia w grupie, role społeczne, zbiorowości, grupy, warstwy. Należy zaznaczyć, że prawie wszystkie zagadnienia otrzymały niezwykle podobne deklaracje ze strony organizacji i ich zdaniem powinny być obecne w ramach edukacji obywatelskiej. Takie wyniki są odzwierciedleniem podkreślanej wcześniej płynności samego pojęcia edukacji obywatelskiej, a więc tego, że tematyka poruszana w jej ramach jest często zmienna i zależy od sytuacji społeczno-politycznej. Szczegółowe odpowiedzi przedstawia tabela nr 5.

Tabela 5. Zagadnienia poruszane w ramach edukacji obywatelskiej

Propozycje zagadnień	Odsetek udzielonych odpowiedzi				
	Zdecydowanie się nie zgadzam	Raczej się nie zgadzam		Raczej się zgadzam	Zdecydowanie się zgadzam

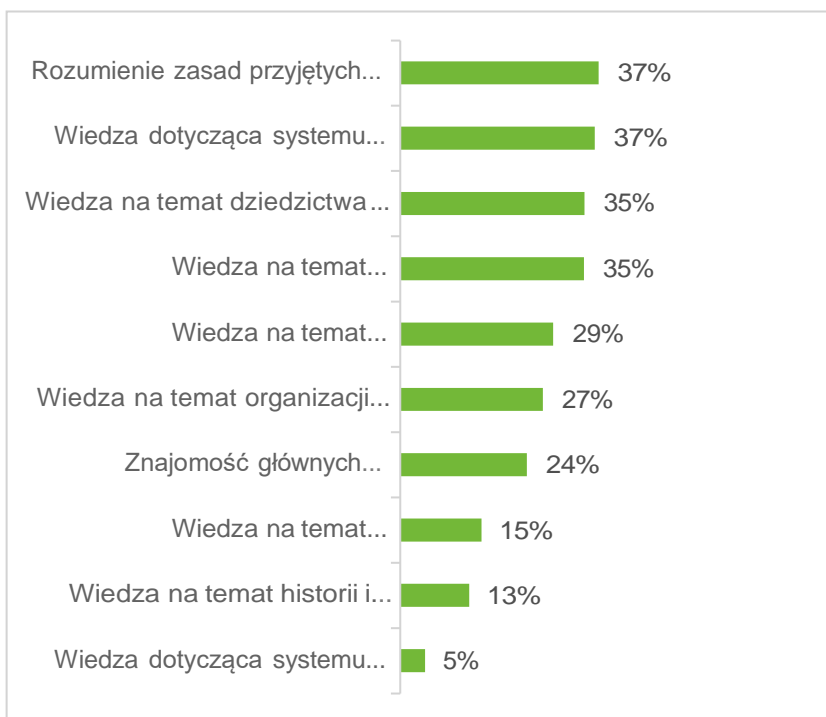
Wybrane zagadnienia dotyczące życia społecznego i społeczeństwa	6,4%	2,9%	32,0%	56,4%
Omówienie zasad i norm życia w grupie, role społeczne, zbiorowości, grupy, warstwy	3,1%	5,2%	43,3%	44,0%
Zagadnienia dotyczące obywatelstwa, tj. status formalno-prawny, prawa i obowiązki z tym związane	0,7%	4,9%	43,0%	44,1%
Zagadnienia związane ze środkami masowego przekazu (funkcje, znaczenie i charakterystyka	0,6%	5,3%	43,4%	41,3%
Zagadnienia związane z patriotyzmem i zachowaniami charakterystycznymi dla tej postawy	0,7%	5,1%	44,2%	42,0%
Zagadnienia związane z państwem i	0,6%	4,5%	44,2%	42,4%

władzą (funkcje państwa, ustroj RP, system wyborczy, wybory, władza ustawodawcza, wykonawcza i sędziowska)					
Polska na arenie międzynarodowej (polityka zagraniczna, obronna, relacje z innymi Państwami, Polska w UE, integracja europejska)	1,9%	4,5%	45,0	%	39,7%
Konflikty międzynarodowe	1,7%	5,1%	10,8	42,5	39,9%
			%	%	
Zagadnienia związane z rynkiem pracy, przedsiębiorczością	1,6%	5,9%	10,2	41,5	40,9%
			%	%	
Kultura, filozofia i spory światopoglądowe	2,4%	5,1%	11,0	41,7	39,9%
			%	%	

Według badanych najbardziej pożądanym skutkiem edukacji obywatelskiej powinno być **rozumienie zasad przyjętych w społeczeństwie**. Takiej odpowiedzi udzieliło **37,4%**

ankietowanych. Drugim najczęściej oczekiwanym efektem jest nabycie **wiedzy dotyczącej systemu prawnego i politycznego RP (36,7%).** Na trzecim miejscu znalazła się wiedza na temat **dziedzictwa kulturowego Europy i świata (34,7%).** Szczegółowe wyniki prezentuje wykres nr 6.

Wykres 6. Efekty nauczania edukacji obywatelskiej

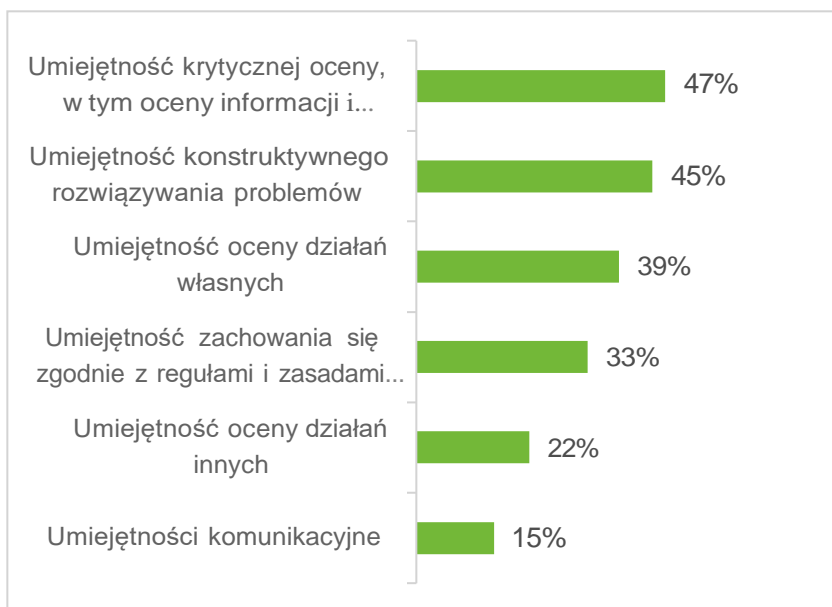

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych.

W pytaniu nr 7 ankietowani zostali poproszeni o wskazanie umiejętności, które powinny zostać nabyte w ramach edukacji

obywatelskiej. Na pierwszym miejscu znalazła się **umiejętność krytycznej oceny, w tym oceny informacji i przekazów medialnych (47%)**. Na drugim i trzecim miejscu znalazła się **umiejętność konstruktywnego rozwiązywania problemów (45%)** oraz **umiejętność oceny działań własnych (39%)**. Zaledwie 15% organizacji uważa, że efektem edukacji obywatelskiej powinny być lepsze umiejętności komunikacyjne.

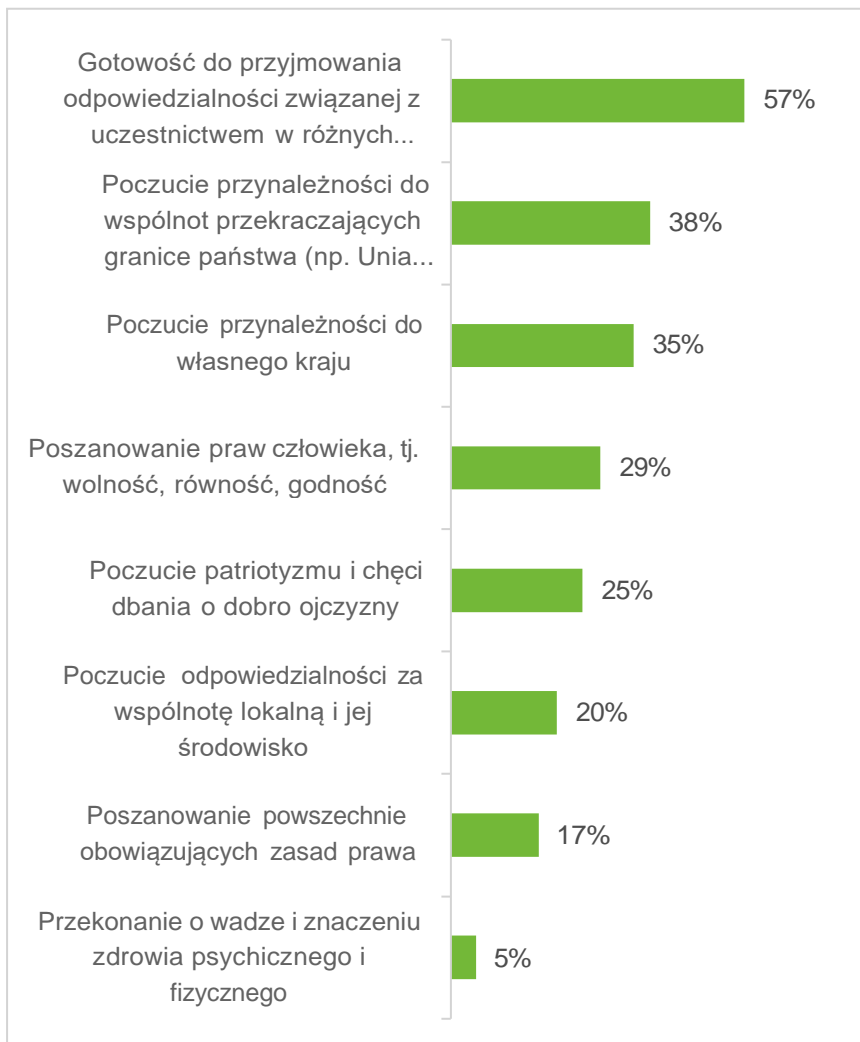
Wykres 7. Pożądane umiejętności przekazywane w ramach edukacji obywatelskiej

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych.

Wśród pożądaných wzorców i postaw jako efektów edukacji obywatelskiej zdecydowanie prowadzi **gotowość do przyjmowania odpowiedzialności związanej z uczestnictwem we wspólnotach i przyjmowaniem ról społecznych**. Takiej odpowiedzi udzieliło aż 56,6% ankietowanych. Na drugim końcu spektrum znajduje się przekonanie o wadze i znaczeniu zdrowia psychicznego i fizycznego, które tylko 5% organizacji wskazuje jako pożądaný efekt nauczania edukacji obywatelskiej.

Wykres 8. Pożądane wzorce postawy jako efekt edukacji obywatelskiej

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych.

Według badanych organizacji najważniejszym celem edukacji obywatelskiej powinna być **promocja wiedzy o prawach i obowiązkach obywateli (35,6%)**. Wysoko znajdują się też odpowiedzi dot. **udziału w życiu lokalnej społeczności (31,7%)**, a także te ogólnie odnoszące się do kształtowania i wymiany poglądów: **umiejętność prowadzenia dyskusji (31,3%)**, **rozwiązywania konfliktów (28,9%)** i **krytycznego myślenia (28,6%)**. Organizacje zdecydowanie odrzucają promocję zaangażowania politycznego jako celu edukacji obywatelskiej. Szczegółowe wyniki prezentuje wykres nr 9.

Wykres 9. Najważniejsze cele edukacji obywatelskiej

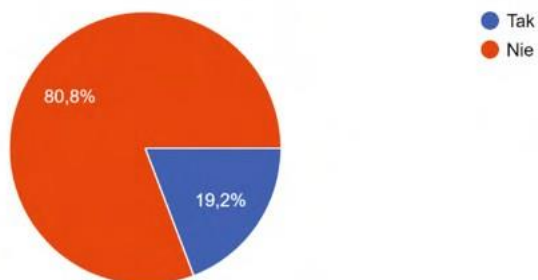
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych.

III. EDUKACJA OBYWATELSKA- OTOCZENIE

Pytania o numeru 16 do numeru 20 stanowią ostatnią część badania i poruszają tematykę m.in. barier rozwoju edukacji obywatelskiej w Polsce czy rozwiązań mających na celu podniesienie poziomu nauczania kształcenia obywatelskiego w szkole.

16. Czy Edukacja Obywatelska powinna być nauczana jedynie w szkole?

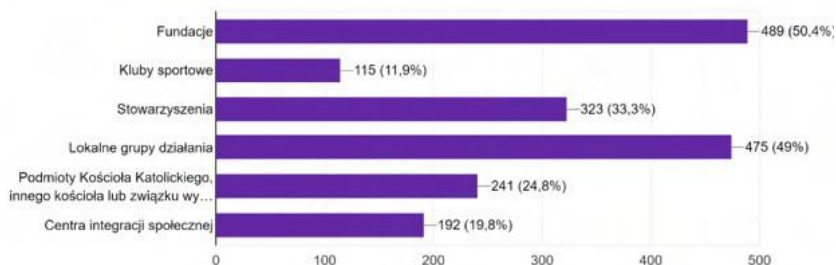
1 006 odpowiedzi

Ponad 80% ankietowanych uważa, że edukacja obywatelska powinna być prowadzona także **poza szkołą**. Wyniki są spójne z odpowiedziami udzielonymi w li części badania.

18. Jeśli nie, to kto powinien być odpowiedzialny za wspomaganie nauczania Edukacji Obywatelskiej? Można wybrać maksymalnie 3 odpowiedzi

970 odpowiedzi

Odpowiedzi co do tego, kto powinien być odpowiedzialny za edukację obywatelską są już zróżnicowane. **Połowa organizacji** wskazuje tutaj **zarówno fundacje**, jak i **lokalne grupy działania**. **Co trzecia organizacja** widzi w tej roli **stowarzyszenia**, a ok. **1/4 podmioty Kościoła Katolickiego lub innego kościoła czy związku wyznaniowego**. Tylko **12%** organizacji deklaruje, że edukacją obywatelską poza szkołą powinny zajmować się **kluby sportowe**.

Tabela 10. Bariery rozwoju edukacji obywatelskiej w Polsce

Przykładowe bariery	Odsetek udzielonych odpowiedzi				
	Zdecydowanie się nie zgadzam	Raczej się nie zgadzam	Nie mam zdania	Raczej się zgadzam	Zdecydowanie się zgadzam
Brak funduszy na rozwój			1,8%	32,8%	9,9%
Brak solidnej podstawy programowej			1,2%	46,5%	3,5%
Brak kompetencji wśród nauczycieli			16,6%	36,2%	1,3%
Nauczycielom i nauczycielkom brakuje materiałów i szkoleń			19,3%	37,0%	2,3%
Brak poczucia, że Edukacja Obywatelska ma rzeczywistą wartość w polskiej szkole			4,9%	39,4%	0,7%

Marginalizowanie potrzeby podwyższania świadomości obywatelskiej	4,4%	40,8%	<u>0,4%</u>
Bazowanie na wiedzy podręcznikowej, a nie projektach edukacyjnych	4,7%	40,5%	<u>1,3%</u>
Ocena szkoły oraz nauczycieli i nauczycielek zależy głównie od wyników	6,2%	36,0%	<u>3,7%</u>
Nauczyciele i wychowawcy nie potrafią zachęcać młodzieży do zaangażowania i włączać ich w podejmowanie decyzji	6,9%	35,6%	<u>1,1%</u>
Lęk nauczycieli przed podejmowaniem kontrowersyjnych tematów	6,8%	34,9%	<u>0,8%</u>
Wiele działań traktowanych jest jako „polityczne” w negatywnym rozumieniu tego słowa	5,0%	36,9%	<u>2,3%</u>

Niski poziom autonomii uczniowskiej, brak realnego wpływu na swoje najbliższe otoczenie	<u>6.4%</u>	39,2%	<u>7.9%</u>
Brak edukacji nastawionej na umiejętność prowadzenia dyskusji	<u>11.0%</u>	35,9%	<u>0.4%</u>
Lęk wielu nauczycielek i nauczycieli przed podejmowaniem aktywności w zakresie praw człowieka i zaangażowania obywatelskiego]	<u>17.4%</u>	35,7%	<u>9.3%</u>

Źródło: własne na podstawie danych ankietowych.

Z badania wynika, że wszystkie wymienione bariery w mniejszy lub większy sposób wpływają na rozwój edukacji obywatelskiej. **Jednak zdecydowanie brak funduszy** wskazywany jest jako największa przeszkoda w rozwoju edukacji obywatelskiej. Odpowiedzi „zdecydowanie się zgadzam” udzieliła prawie **połowa ankietowanych (49,9%)**. Na drugim miejscu wśród barier rozwoju edukacji obywatelskiej w Polsce można wymienić

brak solidnej podstawy programowej - „raczej się zgadza z tym stwierdzeniem” aż 46,5% badanych.

Tabela 11. Ocena skuteczności rozwiązań mających na celu ewaluację edukacji obywatelskiej

Przykłady rozwiązań	Odsetek udzielonych odpowiedzi					
	Zdecydowanie się nie zgadzam	Raczej się nie zgadzam	Nie mam zdania	Raczej się zgadzam	Zdecydowanie się zgadzam	Trudno powiedzieć
Edukacja Obywatelska od I klasy aż do ostatniego etapu edukacji - na lekcjach i w codziennym życiu szkoły	7,1%	1,4%	9,2%	25,1%	55,3%	1,8%
Mniej wymagań wiedzy, za to więcej umiejętności obywatelskich, w tym współdziałań	2,1%	6,5%	17,1%	33,7%	48,3%	2,4%

ia, udziału w procesach decyzyjnych, krytycznego myślenia]						
Edukacja Obywatelska jako edukacja ponadprzedmiotowa	0,5%	,1%	10,7 %%	36,8 %	43,4%	<u>4,6%</u>
Rozważenie wprowadzenia społeczno-obywatelskiego projektu uczniowskiego o jako obowiązkowego elementu szkolnej edukacji	0,5%	4,2%	13,0 %	33,6 %	43,9%	<u>5,0%</u>
Systemowe szkolenia dla dyrektorów i wszystkich wychowawców oraz wychowawczyń z takiego zarządzania klasą i szkołą, które wspiera kompetencje demokratycz	0,5%	5,7%	10,2 %	34,2 %	45,3%	<u>4,1%</u>

ne i obywatelskie						
Inicjowanie i finansowanie projektów edukacyjnych rozwijających kompetencje obywatelskie i społeczne	1,0%	3,0%	10,7%	35,8%	45,9%	3,7%
Wspieranie szkół i dyrektorów w działaniach proobywatelskich, w tym docenianie i nagradzanie szkół i kadry pedagogicznej	1,3%	3,9%	9,4%	35,1%	46,1%	4,3%
Współdecydowanie o organizacjach społecznych, które mogą działać na terenie szkoły, przez uczennice i uczniów	0,0%	3,7%	11,0%	35,3%	46,5%	3,5%
Opracowanie lokalnych programów	0,7%	4,0%	10,4%	32,8%	47,7%	4,5%

Edukacji Obywatelskiej						
Opracowanie szkolnej strategii edukacji obywatelskiej z udziałem uczniów i uczennic	0,6%	4,4%	10,1%	34,2%	46,0%	4,7%
Utworzenie bazy projektów, konkursów i olimpiad sprzyjających rozwojowi postaw demokratycznych	1,0%	4,7%	9,0%	35,8%	44,2%	5,3%
Promowanie wydarzeń związanych z Edukacją Obywatelską w szkołach	1,1%	3,0%	9,7%	35,6%	46,5%	4,2%
Częste organizowanie debat, wyborów oraz kampanii, aby kształtować nawyki obywatelskie	0,6%	,1%	9,1%	35,7%	45,9%	4,7%

Określenie zestawu podstawowych umiejętności obywatelskich, które uczniowie i uczennice powinni nabywać w szkole	1,0%	11,4%	10,2%	34,1%	45,2%	5,1%
--	------	-------	-------	-------	-------	------

opracowanie własne na podstawie danych ankietowych

W kwestii oceny poszczególnych rozwiązań mających na celu podniesienie poziomu edukacji obywatelskiej w Polsce organizacje są zgodne, że wszystkie potencjalne działania warto wprowadzić w życie. Stosunek pomiędzy oceną dobrą a bardzo dobrą waha się minimalnie, póki dot. działań, jakie organizacje mogą podejmować poza szkołą, np. finansowanie projektów edukacyjnych, tworzenie baz projektów, konkursów czy organizowanie debat i kampanii informacyjnych. W przypadku działań podejmowanych w kontekście szkolnym organizacje najbardziej zdecydowanie wskazują **potrzebę obecności edukacji obywatelskiej na wszystkich etapach edukacji.**

WNIOSKI Z BADANIA

Fundacje stanowiły prawie połowę wszystkich organizacji biorących udział w badaniu. Głównymi obszarami działania ankietowanych jest pomoc społeczna oraz integracja społeczna. Swoje działania kierują przede wszystkim do mieszkańców okolicy i lokalnej społeczności. Organizacje, które reprezentowali ankietowani najczęściej liczą od 6 do 10 osób lub od 11 do 15 osób. Respondenci najczęściej działali w organizacjach o zasięgu województwa. Ponad połowa organizacji nie ma oddzielnego, wyspecjalizowanego działu odpowiedzialnego za edukację. W projekty edukacyjne najczęściej zaangażowanych jest mniej niż 3 osoby. Niepokój budzi fakt, że są to osoby współpracujące sporadycznie, zatrudnione na podstawie umów cywilnoprawnych. Drugą najbardziej popularną formą współpracy wśród badanych jest praca na zasadach wolontariatu, świadczona przez pracowników działających społecznie.

Prawie 40% ankietowanych najczęściej spotyka się z pojęciem edukacji obywatelskiej przy okazji wydarzeń organizowanych przez administrację państwową. Organizacje pozarządowe widzą szansę na rozwój edukacji obywatelskiej dzięki nauczaniu

pozaszkolnemu. Za taką formą nauczania opowiedziała się ponad połowa badanych. Za ledwie 1/5 respondentów uważa, że dobrym rozwiązaniem jest zintegrowanie jej z innymi przedmiotami. Efektami edukacji obywatelskiej powinno być przede wszystkim rozumienie zasad i norm przyjętych w społeczeństwie. Co ciekawe, według ankietowanych, oczekiwanym efektem edukacji obywatelskiej powinna być **umiejętność krytycznej oceny, w tym oceny informacji i przekazów medialnych oraz umiejętność konstruktywnego rozwiązywania problemów**. Wśród pożądanых wzorców i postaw jako efektów edukacji obywatelskiej zdecydowanie prowadzi **gotowość do przyjmowania odpowiedzialności związanej z uczestnictwem we wspólnotach i przyjmowaniem ról społecznych**. Według badanych organizacji najważniejszym celem edukacji obywatelskiej powinna być **promocja wiedzy o prawach i obowiązkach obywateli**. **Ponad 80%** ankietowanych uważa, że edukacja obywatelska powinna być prowadzona także **poza szkołę**. Odpowiedzi co do tego, kto powinien być odpowiedzialny za edukację obywatelską są już zróżnicowane. **Półowa organizacji** wskazuje tutaj **zarówno fundacje, jak i lokalne grupy działania**. **Co trzecia organizacja** widzi w tej roli

stowarzyszenia. Z badania wynika, że wszystkie wymienione bariery w mniejszy lub większy sposób wstrzymują rozwój edukacji obywatelskiej. **Jednak zdecydowanie brak funduszy** wskazywany jest jako największa przeszkoda w rozwoju edukacji obywatelskiej. Organizacje popierają wprowadzenie edukacji obywatelskiej od I klasy aż do ostatniego etapu edukacji - na lekcjach i w codziennym życiu szkoły.

Bibliografia

Literatura i publikacje:

1. Bacia E., Gienusz A., Makowski G., Pazderski F., Stronkowski P., Walczak B., *Kształtowanie kompetencji społecznych i obywatelskich przez organizacje pozarządowe w Polsce*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2015 r.
2. Chmura-Rutkowska I., Duda M., Mazurek M., Sołtysiak-Łuczak A. *Gender w podręcznikach. Projekt badawczy. Raport tom I*. Fundacja Feminoteka, Warszawa 2015.
3. Hejnicka-Bezwińska T., *O zmianach w edukacji. Konteksty, zagrożenia i możliwości*, Bydgoszcz 2000 r.
4. Ktawisiuć-Zduńczyk A., *Realizowanie edukacji obywatelskiej w instytucjach formalnej edukacji dorosłych [w:] EDUKACJA ustawiczna DOROSŁYCH*, nr 2, 2018 r.
5. Kosiba G., *Doskonalenie zawodowe nauczycieli - kategorie, kompetencje, praktyka [w:] Forum oświatowe*, 2(47), 2012 r.
6. Piejka A., *Edukacja obywatelska jako istotny obszar wychowania dla pokój [w:] Studia z teorii wychowania*, t. XI, nr 4(33), 2020 r.
7. Pietrusińska M., Gromadzka **M.**, *Edukacja obywatelska dorosłych w Warszawie - w stronę lokalności i aktywności*

[w:] *Rocznik Andragogiczny*, t. 25, 2018 r.

8. Solarczyk-Szwec H., Kopińska V., Matusiak A., *Kompetencje społeczne na wejściu w dorosłość. Krytyczna analiza podstawy programowej kształcenia ogólnego dla IV etapu edukacyjnego* [w:] *Edukacja dla dorosłych*, nr 2, 2016 r.
9. Szafraniec K. (red), *Młodzi 2018. Cywilizacyjne wyzwania. Edukacyjne konieczności*, Warszawa 2019 r.
10. Kordasiewicz A., Sadura P., *Edukacja obywatelska w działaniu*, Warszawa 2014 r.

Źródła internetowe:

1. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_133_08.PDF, dostęp dnia 8.08.2022 r., CBOS, *Stowarzyszeniowa-obywatelski kapitał społeczny*. Komunikat z badań BS/133/2008. Warszawa 2008 r.
2. <https://cbos.pl/PL/publikacje/raporty.php>, dostęp dnia 15.08.2022 r., CBOS, *Decyzje wyborcze w wyborach samorządowych 2018 r.*, Komunikat z badań nr 11/2019, Warszawa 2019 r.
3. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_122_18.PDF, dostęp dnia 16.08.2022 r., CBOS, *Ocena systemu edukacji po*

-
- roku od wprowadzenia reformy*, Komunikat z badań nr 122/2018, Warszawa 2018 r.
4. http://kigeit.org.pl/FTP/PRCIP/Literatura/002_Strategia_DS_RK_PL2030_RM.pdf, dostęp dnia 2.09.2022 r. Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju „Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności”, Warszawa 2013 r.
 5. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/6b50c5b0-d651-11e7-a506-01aa75ed71a1/language-pl/format-PDF>, dostęp dnia 2.09.2022 r., Komisja Europejska/EACEA/Eurydice, 2017. *Citizenship Education at School in Europe - 2017 (Edukacja obywatelska w szkołach w Europie - 2017) Raport Eurydice*, Luksemburg: Urząd Oficjalnych Publikacji Wspólnot Europejskich,
 6. EO_PL.pdf (umk.pl), dostęp dnia 2.09.2022 r.
 7. <https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2018/03/pytania-i-odpowiedzi-dotyczace-nowej-podstawy-programowej-przedmiotu-wiedza-o-spoleszczenstwie.pdf>, ORE, *Pytania i odpowiedzi dotyczące*

nowej podstawy programowej wiedza o społeczeństwie,
dostęp dnia 15.09.2022 r.

8. https://eul.ceo.org.pl/sites/eul.ceo.org.pl/files/edukacja_obywatelska_w_polsce.pdf, dostęp dnia: 15.09.2022 r. CEO, *Edukacja obywatelska w Polsce. Analiza aktualnej sytuacji, zidentyfikowanych potrzeb oraz szans i barier rozwoju*.
1. https://www.pedagogika.umk.pl/panel/wp-content/uploads/EO_PL.pdf, dostęp dnia: 5.09.2022 r., Instytut Lingwistyki Stosowanej UAM w Poznaniu, Kopińska V., Solarczyk-Szwec H., *Edukacja obywatelska w Polsce. Biirgerbildung in Po/en*, 2017 r.
2. http://www.edukacjaobywatelska.gfo.pl/uploads/images/pliki/Rola_nauczyciela_w_ksztalowaniu_postaw_uczniow-KOrdowska.pdf?CMSSESSIDf1757b38d95=bcblc7912de5bbd9ea2aa66b46579a52, dostęp dnia 1.10.2022 r., Gdańska Fundacja Oświatowa, *Rola nauczyciela w kształtowaniu postaw uczniów*,

-
3. <https://pkw.gov.pl/wybory-i-referenda/wybory-samorzadowe-i-referenda-lokalne/wybory-samorzadowe-w-2018ampnbspr>, dostęp dnia 10.08.2022 r.
 4. http://www.bibliotekawolontariatu.pl/wpcontent/uploads/Edukacja_obywatelska_mlodziezy_Polskie_dobre_praktyki.pdf, dostęp dnia 10.08.2022 r.
 5. <https://dziennikpolski24.pl/nowe-przedmioty-w-roku-szkolnym-2022-2023-historia-i-terazniejszosc-to-d-opiero-poczetek-od-1-wrzesnia-na-uczniow-czekaja-zmiany/ar/cS-16646131>, dostęp dnia 31.08.2022 r.
 6. <https://iccs.ibe.edu.pl>, dostęp dnia 17.08.2022 r.
 7. <https://edunews.pl/badania-i-debaty/opinie/3740-ocena-reformy-edukacji>, dostęp dnia 15.08.2022 r.
 8. <https://www.gov.pl/web/ia/strategia-rozwoju-kapitalu-spoiecznego-2030-srks>, dostęp dnia 1.09.2022 r.
 9. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/edukacja-obywatelska;3896550.html>, dostęp dnia 2.09.2022 r.
 10. <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/nowy-rok-szkolny-20222023>, dostęp dnia 15.09.2022 r.

-
11. http://bc.ore.edu.pl/Content/467/Charterpocket_POL.pdf,
dostęp dnia 15.09.2022 r., Karta Edukacji Obywatelskiej
i Edukacji o Prawach Człowieka Rady Europy.
 12. <https://ceo.org.pl/o-ceo/>, dostęp dnia 17.09.2022 r.
 13. <https://www.iea.nl/studies/iea/icc>, dostęp dnia:
18.09.2022 r.
 14. [https://ksap.gov.pl/ksap/aktualnosci/dlaczego-uczciwy-
polak-nie-ma-za-ufania-do-panstwa](https://ksap.gov.pl/ksap/aktualnosci/dlaczego-uczciwy-polak-nie-ma-za-ufania-do-panstwa), dostęp dnia
20.09.2022 r.
 15. [https://www.sprawynauki.edu.pl/archiwum/dzialy-wyd-
elektron/303-informacje-el/4715-polacy-o-zaufaniu-do-
instytucji-publicznych](https://www.sprawynauki.edu.pl/archiwum/dzialy-wyd-elektron/303-informacje-el/4715-polacy-o-zaufaniu-do-instytucji-publicznych), dostęp dnia 20.09.2022 r.
 16. [https://dziecisawazne.pl/jak-wzmacniac-w-dzieciach-
postawy-obywatelskie/](https://dziecisawazne.pl/jak-wzmacniac-w-dzieciach-postawy-obywatelskie/), dostęp dnia 1.10.2022 r.
 17. [https://krd.pl/getattachment/79fea362-e258-4b6d-9c3c-
aa8d73bbb040?stamp=637829528230830000](https://krd.pl/getattachment/79fea362-e258-4b6d-9c3c-aa8d73bbb040?stamp=637829528230830000), dostęp dnia
1.10.2022 r.
 18. <https://ideologia.pl/kapital-spoleczny/>, dostęp dnia
2.10.2022 r., Krajowy Rejestr Długów i Rzetelna Firma,

Kapitał społeczny i zaufanie w polskim biznesie 2015 - skrót raportu, 2015 r.

19. <https://rm.coe.int/16807038eb>, dostęp dnia 2.10.2022 r.
20. https://www.podkasty.info/katalog/podkast/5274-Wszyscy_Jeste%C5%9Bmy_ze_Wsi_/Pa%C5%84szczyzna_eh%C5%82opi_i_polsko%C5%9B%C4%87_, dostęp dnia 2.10.2022 r.
21. <https://inwestomat.eu/deficyt-budzetowy-polski-i-innych-krajow/>, dostęp dnia 5.10.2022 r.
22. <https://poledialogu.org.pl/w-strone-wspolpracy-organizacje-spoeczne-i-szkoly/>, dostęp dnia 6.10.2022 r.
23. <https://www.ipsos.com/en/interpersonal-trust-across-the-world>, dostęp dnia 8.10.2022 r.
24. <https://podstawaprogramowa.pl/Szkola-podstawowa-IV-VIII>, dostęp dnia 8.10.2022 r.
25. <https://bip.mkidn.gov.pl/pages/polityka-wewnetrzna-izagraniczna/strategia-rozwoju-kapitalu-spoecznego-2020.php>, dostęp dnia 8.10.2022 r.

-
26. <http://bc.ore.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=467&from=publication>, dostęp dnia 15.09.2022 r.
27. http://www.bc.ore.edu.pl/Content/708/edukacja+obywatelska_13+marca.pdf, dostęp dnia 16.09.2022 r., ORE, *Edukacja obywatelska i edukacja na rzecz praw człowieka jako zadanie wszystkich nauczycieli. Opis kompetencji nauczycielskich i sposobów ich rozwijania*, Warszawa 2012 r.

Akty prawne:

1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., tekst jedn.: Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.
2. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe, tekst jedn.: Dz. U. z 2021 r. poz. 1082 z późn. zm.
3. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 7 lutego 2012 r. w sprawie ramowych planów nauczania w szkołach publicznych, Dz. U. z 2012 r. poz. 204 z późn. zm.
4. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów

z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, Dz. U. z 2017 r. poz. 356 z późn. zm.

5. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia, Dz. U. z 2018 r. poz. 467 z późn. zm.
6. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 kwietnia 2019 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół, Dz. U. z 2019 r. poz. 639 z późn. zm.
7. Uchwała nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r. w sprawie przyjęcia „Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030”, M. P., poz. 1060.
8. Zalecenie Rady z 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie. Tekst mający znaczenie dla EOG, Dz. Urz. UE. C Nr 189/01.